

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

GOMBÁR CSABA

Társadalomszemléletünk etnicizálódása

(Piszkos pöttyök a posztmodern politika palettáján)*

A hírlapok egy karácsonyi körkérdésére, hogy mi is a megkérdezett véleménye a dialógusról, egyszer Kosáry Domokos – miután mindenki áradozott a párbeszéd fontosságáról és minden esetben való nélkülözhetetlenségéről – azt válaszolta, hogy ő ugyan szintén helyesli a dialógust mint a demokratikus nyitottság fontos elemét, de ezekben sincs butaságokról beszélgetni, illetve korlátolt emberekkel párbeszédet folytatni. Nos, előjáróban szeretném jelezni, hogy kíváncsi vagyok társadalomszemléletünk fokozódó etnicizálódásának magyarázataira, szívesen vitatkozom ennek az enyémmtől eltérő, azzal szemben álló értelmezéseivel, de a legkevésbé sem kívánok dialógust folytatni az úgynevezett etnikai, vagy szűkebb értelemben vett nemzeti identitás elmélyítésének, egyneműsítésének, erősítésének módjairól, mert ezt a nélkülüm is elharapódzó jelenséget meglehetősen ellentmondásosnak és veszélyesnek tekintem.

Bibó István munkásságának egyik jellemző sajátossága volt, hogy a napi gyakorlatban feszülő megoldatlanságokra fordította figyelmét, s tette ezt mindig megértő türelemmel. Mai politikai gyakorlatunkban azonban a tolerancia és empátia szavaknak átlátszóan ájtatos és kenetteljes fölemlegése a demokratikus illem kötelező obulusa, ugyanakkor üdvös gyakorlásában kevesen jeleskednek. Az persze nem lebecsülendő, ha egy ilyen etikett terjedőben van, ha egy ilyen illemhez a közszereplők illeszkedni kénytelenek. Úgy vélem azonban, hogy a galoppozó etnikai szemlélet – gondoljanak bármi nemeset, vagy mondjanak az ilyen típusú identitás kigömbölyítésének apostolai akármit is a demokrácia illendő dícséretére – kulturális és politikai szeparatizmust eredményez bizonyos esetekben, ami következményében a türelem és a megértés ellehetetlenülése, rombolása.

Az alábbiakban megkísérlem hat pontban összefoglalni a tárgyalt kérdés megértéséhez szükséges álláspontomat. Ezt követően dióhéjban elmesélek nyolc, korántsem egyértelmű történetet, illusztrálándó a kérdés fölvetésének időszerűségét. Majd pedig érvelni kívánok az állampolitikába beömlő és hiszterizáló hatású etnicizálódás és az etnikai kisebbségek kollektív jogainak szerintem álmegoldást jelentő követelése ellenében.

I. A MAGYAR TÁRSADALOM POLITIKUMÁNAK JELLEMZÉSÉHEZ

A túlfeszített racionalitás hajlamos a világot rendszerszerűnek tekinteni, az ésszerűen elgondolt struktúrákat kivétlve a valóságra, azokat valóságosnak hinni, s túlnyomóan kaotikus és turbulens történéseket csak anomáliának, felzárkóztatandó lemaradásnak, avagy regulázandó, mert megrendszabályozható kilengéseknek tekinteni. A világ azonban, s benne a politika parttalan világa, nem egyszerűen sokszínű, hanem jelentős valószínűséggel csak igen kis mértékben szorítható és értelmezhető az elemzések által kedvelt rendszerjellegű keretekbe.¹

A politikum fogalmának használatát ezért jelenleg indokoltnak és szerencsésebbnek tekintem az elemzés szempontjából, mint az egyre mechanikusabb mintakövetéseket sugalló, s túlnyomóan szervezetszociológiai hangsúlyú „politikai rendszer”, avagy a „társadalom politikai alrendszere” típusú megjelöléseket. A politikum ugyanis mint az elemzés keretfogalma logikailag is nyitottabb arra az örök kérdésre, amit úgy szoktunk csak fölteni, hogy mi az, ami most politikai kérdés? A politikum – azaz minden, amit politikaiként jelölünk, minden, ami elé a politikai jelzőt tesszük – így a változó történelmi időben és társadalmi térben jelöli mindazt, ami politikaivá váló, s nem csak azt, amit megszokott szemléletmódok és intézmények politikai-ként kategorizálnak.²

A társadalom politikuma mindig problémák és társadalmi érvényű megoldásuk körül gyűrűzik. Ez pedig egyszerre igényel és enged meg normatív, empirikus és kritikus megközelítéseket.³ Amikor ugyanis a modernizáció, valamint a még nem modern, illetve a modernizáció egyre halmozódó kritikája együttesen formálja a politikaivá váló kérdéseket, akkor az, ami politikai, nem könnyen fogható be, illetve föl csak a modernizáló ésszerűség fogalmaival. Ha a rohamosan szekularizálódó Hollandiában a népesség 20 százaléka hisz még vagy már az ördög létezésében, akkor ugyan mi is a helyzet planétánk kevésbé vagy egyáltalán nem modernizálódott részein? Az ördög akkor bármelyik pillanatban szembe jöhet velünk az utcán.⁴

1. Politikai kultúránk premodern, politikai intézményrendszerünk gyorsan modernizálódik, eszmei tájékozódásunk pedig posztmodern feltételek közepette történik

Politikai kultúránk – mint minden politikai kultúra mindenütt a világon – évszázados trendek szerint alakul. Történelmileg kondicionált politikai reakciókészségeink, amelyeket az alattvalói mentalitás, a kurucos attitűd és a sérelmi politizálás jellemez, mint vér a kötésen úgy ütnek át a gyakran változó intézményi szerkezetek által felületében áthanggolt, kikényszerített viselkedésünkön. A felemásan nyugatias vágyaival a modernitás korában is minduntalan kelet-európai konstrukciókba kényszerült magyar társadalomnak – ahogy Bibó István jellemezte történelmünket – hogyan is lehetne más a politikai kultúrája, mint premodern?⁵

Ehhez képest 1989 óta politikai intézményrendszerünk, azaz a teoretikusok által oly sokszor fölemlgetett „társadalmunk politikai alrendszere” rohamléptekben különül el más alrendszerektől, belsőleg pedig szemképráztató gyorsasággal differenciálódik. A modernitás minden politikai leleménye, ami az utóbbi 200 évben valahol feltűnt és beválni látszott, rövid évek alatt lelkes hívekre talált nálunk, és elkezdett kiépülni. Ilyen a parlamentarizmus, a jogállam, a többpártrendszer, az új érdekképviselők és a kamarák képében megjelenő demokratikus korporatizmus, a történelmünkben először és végre megjelenő helyi hatalom a közvetlen participációs formákkal, a politikától elszigetelődő civil szolgálat a szakszerű, elmélyült és higgadt közigazgatás érdekében, a kormányhatalmat fékezni és ellensúlyozni hivatott intézmények színes sokasága az alkotmánybíróiságtól a számvevőszéken keresztül egészen az ombudsmanig. Politikai intézményrendszerünk modernizációja rohamos és látványos. Az immár 150 éve, a reformkor óta hiányolt és megújulóan követelt, vagy azóta föllelt és irigyelt demokratikus intézmények vidám zürzavarban épülnek egymás hegyén hátán, aminek derűségén mitsem változtat az, hogy az egymástól nehezen elférő serény sürgölődők gyakorta egymásra förmednek. A mindig aggályos lelkekben fölremlő bajok forrása nem a politikai intézményrendszer modernizálása, hanem a politikum szélesebb keretében, a korokon és intézményeken átszivárgó, a sokféle racionalitásban testet öltő, egymástól merőben különböző normatívák és maximák, a mába nyúló és bennünk élő és bennünket orientáló történelem. Avagy pontosabban: az egymástól különböző, mert egymástól eltérően reflektált történelmeink.⁶

A rohamunkában teljesített modernizáció pedig nemcsak a múlt árnyai vagy ígéretei miatt kerül furcsa fénytörésbe, hanem amiatt is, mert az elvégzett és elvégzendő munkát és ezzel önmagát mérlegelő ember már nem lehet mentes azoktól a posztmodern feltételektől, amelyek közepette élünk. Így irányválasztásaink, értékmerlegeléseink, jövőtájékozódásunk, a modernizáció érzelmi motorját jelentő haladás-hitünk immáron a modernizmus súlyos kritikájával terhes. Mert

tájékozódásunkra nemcsak a 18. század óta kialakult modern politikai intézmények hatnak, hanem az elmúlt húsz évben ezeknek már filozófiákká párolt, illetve érzeinkre ható képekbe rögzült, s globálisan sugárzott kritikája is. Arról a székszist sugárzó posztmodern érzékenységről van szó, amely a modernizációt egyszerre láttatja színéről és fonákjáról, s amely erősen megcsappantotta a haladásba vetett hitet.⁷

2. A mai demokráciák „paranormális” helyzetben vannak

„A posztmodernitás semmi egyéb, mint a modernitás kritikai készlet-fölmérése.”⁸ Még ha azt vélnénk is, hogy ez nem több, mint valamely újabb divathullám, egyszerűen nem mellőzhető ez az étvizedes kritikai halmaz, amely a művészetekben és a társadalom-, de főként a szel-lemtudományokban gyülemlik fékezhetetlenül.

A modernitás előtti társadalom rendjei, céhei, privilegizált települései és társadalmi csoportjai történetileg már sok-sok érvet elmondtak a központi rendet teremtő, racionalizáló, azaz a modernizáló politikai intézmények ellenében. Ezek az érvek ma is visszhangoznak. De csak az untig ismert problémákról és kételyekről lenne szó a mai napság fellövelő etnikai reneszánsz, fundamentalizmusokkal tarkított spirituális újjászületés, területi vagy etnikai, avagy etnoregionális⁹ követelések esetében, a globalizálódás és most már globális demográfiai és migrációs, valamint egyre súlyosabb ökológiai megoldhatatlanságok közepette? – Lehet persze a beszédmód régi, ám takarhat új tartalmakat (így például az etnoregionális erőfeszítések, s egyáltalán a vulkanizálódó etnikai kérdések egyszerre fogalmazódnak premodern terminusokban és posztmodern érzülettel fűtött kategóriákban).

Az új, a még csak bontakozó nem fejeződhet ki tisztán. Nincsenek letisztult normái. Az új jelenségegyüttes azonban már túl van a bevett normalitás határain. A modernitás normái szerint nem normális, de nem is egyszerűen abnormalis úgy, ahogy a premodern intézmények és viselkedések látszódnak a modernitás szempontjából. Vélhetően a félig-meddig normális, azaz a paranormális minősítés a megfelelőbb. A megszokott abnormalitások kevéssé érdekesek, de a jövőt csírázó, még kialakulatlan normaállapotú helyzetek figyelemre érdemesek.

Viszonyítási pontunk a modernitás és így természetesen annak normaállapota. Úgy keressük tehát az új politikai parafenomént, hogy tisztában vagyunk a politikum definíciós nehézségeivel és a gyakorlati politika botrányaival.

1993-ban a hamburgi szenátusba világméretű figyelmet keltve került be egy Stattpartei (Instead Party, azaz párt helyetti párt) nevű képződmény. Valakik viccelődnek? – Nem lehet kizárni ezt sem. – A pártosodás, pártütés rendies egységeket bontó premodern reakcióiról lenne szó? – Nos, ez kevéssé valószínű. Ha ez Oroszországban történt volna, ahol a pártütés, a hatalom egységének megbontása még jórészt

a „szmuta”, a „zavaros idők” középkor óta élénken élő, de jellegzetesen abnormális képzetét idézi föl¹⁰, még gondolhatnánk ilyen modernizációellenes reakciókra, de Hamburgban kevésbé. Ez a Stappartei inkább egy paranormális jelenség. Valami olyasmi, amelyben a hivatásos politikusokat éltető és kiszolgáló, sokáig normálisnak tekintett, modern pártok elleni averzió nyilvánul meg. Nem a modern pártok alatt vagy fölött, hanem mellettük elmenni szándékozó, alternatív formákat kereső mozgások eredményeznek ilyen csak félig-meddig normális furcsaságokat. Miként, az indulásban totálisan pártellenes zöld mozgalom is részlegesen pártformát öltött, mivel a modernizáció okozta ökológiai problémákért a modernitás minden intézményét felelőssé tette, meghaladni kívánta, de céljaik elérése érdekében kénytelenek voltak a német zöldek is a modern párt formáját felölelni.¹¹ Egyelőre nem tudták meghaladni. Ez a sajátos paranormalitás jelenik meg a Stappartei-ben mint paradox önmegnevezésben is, ami egyúttal a posztmodern játékossága, „mert hát miféle alapon vennénk komolyan magunkat, ha egyszer nem akarunk ezekre a politikai fajnőkora hasonlítani!” emblematikus kifejeződése is.

Ebben a – megengedem: homályos – értelemben mondom, hogy paranormális politikai helyzetben vagyunk. A paranormalitás fogalmi holdudvarában az okultság boszorkánytánca folyik. A posztmodern sok mindent furcsán koncedáló zűrzavarában ezzel is számolni kell egy ráhagyó, megengedő, ráhagyatkozó politikum formájában. Politikai érvényűen is. A paranormális azonban mint megengedő és kereső jelző a még félig normálisra utal a már abnormálissal szemben.¹²

3. Politikai intézményeinket felemás lélekkel modernizáljuk

A politikai modernizáció Magyarországon másfél évszázad óta tudatosan, számos programjellegű megfogalmazásban vált kívánatosá. Demokratikus országgyűlés, felelős minisztérium, fölvilágosult és szabadon szervezkedő pártok, gondoskodó és központi, valamint a vármegyei önkénytől mentes önkormányzatok és hasonló kívánatosságok, ám mindenekelőtt a független állodalom. Nemzedékek sora tanulta az iskolában a mindezeket kívánó, kifejező veretes mondatokat és az elérésüket meggátló gyakorlati kudarcokat. Most, hogy egyszerre mindez megvalósul, mégsem olyan felhőtlen az örömünk, mint lett volna 100 vagy akár 50 évvel ezelőtt, mert nem vagyunk, már nem lehetünk mentesek a modernizációt övező, posztmodernnek nevezett kritikai kételytömegetől. Tudjuk vagy nem tudjuk, de valamilyen érezzük, hogy máshol már elaggottnak tekintett, 200 éves, megújításra váró intézményeket honosítunk. És tesszük ezt ezért felemás lélekkel. „Minden, minden álunk máshol megúnt ócskaság már”.

A költői túlzás megengedett, mert kifejező. A hangulatunkat a politikai közhangulatot is jól fejezi ki. Balgaság volt ugyanis a

rendszerváltozással hivatalba került Antall-kormány prominenseinek azon vélekedése, hogy a nagy változással és a régi kívánatosságok beteljesülésével indokoltan együtt járó örömet a gonosz ellenzék és a még gonoszabb sajtója elorozta a magyar néptől. Az örömujjongás számos okból rövid ideig tartott. Ezek egyike éppen az a bizonyos posztmodern érzékenység, amelytől a magyar állampolgári népeség sem mentes. Ehhez nem kell ismerni a posztmodern vagy a dekonstrukció fogalmát, nem kell valamely amerikai egyetemen közvetlenül megtapasztalni az abortusszal kapcsolatos életpártiak és választáspártiak enyhén szólva paranormális vitáit, nem kell Esterházyt sem olvasni, mert mindez a jelenségegyüttes a sajtó és főként a televízió nemzetközi demonstrációs effektusai révén globálisan hat. E hatás helyi értékei persze fölöttébb különbözőek, de a politika, illetve a politikák globalitása miatt sehová nem lehet elbújni előle.

Nem igényel komplikált magyarázatot, hogy polgártársaink túlnyomó többsége miért nem rajong semmilyen hivatásos pártpolitikúért, pártjaikért, s így a mindennapi szereplésüket biztosító parlamentért. A 20. század végén erre semmi ok és semmi lehetőség. Tudjuk, hogy mit várhatunk tőlük, s hogy mi minden telik ki tőlük. Másként nézzük őket, mint 150 vagy 70 évvel ezelőtt néztük volna. S persze, hogy nyugtázandó eredmény (hogy kinek vagy minek a számlájára, az már kissé összetettebb ügy) az ország függetlensége, de ki ne tudhatná, hogy az integrálódó Európához való közeledés ára, hogy a frissen megszerzett állami szuverenitásból hatalmas darabokról kell lemondani. És így tovább, és így tovább.¹³

Tudjuk tehát, hogy politikai intézményeinket modernizálni kell. Történjen meg! Eleinte ezt a reformkorban még korparancsnak érezték. Mi azonban nem érezhetjük másnak, mint valami prózai bepótolandónak, miközben az ügyeletes Zeitgeistből a modernizáció iránti kritikus kételyek áradnak ki.

4. A modernizációval kapcsolatos kételkedésünk oka a posztmodern kritikai szempontok szaporodásában rejlik

A tradicionális társadalmak évezredek stabilitásához képest – ami persze soha nem változatlan¹⁴ – a csak rövid évszázadokkal mérhető modernitás fölöttébb törekeny, mivel dinamikussága számos társadalmi egyensúlytalansággal párosul. A modernitás nagy „találmányai”¹⁵ egyrészt az állam és a társadalom szétválasztása, másrészt az összeköttetésük végett tudatosan és akaratlagosan exponált szociális kérdések komplexuma, mely osztálypolitikát eredményezett, harmadrészt a politikum, mely az osztályharc esetlegességei szerint rendeződött el. A kultúrában, a politikában és a gazdaságban az univerzálissággal mért és meghatározott intézmények épültek.

E létszférák fölsorolása hagyományosan persze éppen fordított sorrendben történt, mert tekintet nélkül arra, hogy valaki Adam Smith

vagy Karl Marx hívének tartotta magát, a 200 évig uralkodó paradigma szerint a gazdasághoz képest minden függő változó volt.¹⁶

A különbözőképpen tudottak, de mindenképpen megismerhetőnek tekintett világban a racionalitás univerzális hitében alkotott intézmények lenyűgöző eredményeket értek el. A „még megmaradt” problémák (amelyek jó része persze kifejezetten új volt) pedig a haladáshittel átítatott racionális problémamegoldás „egyszerű” föladatai közé sorolódtak. Később azonban kitűnt, hogy a találmányok, fölfedezések eredményeként korántsem váltak olyan egyszerűvé a dolgok, mint ahogy eleinte tetszett, amikor az alkotó ember racionalitással rendet kezdett vágni a világban. A modernizáció 200 éve során pedig tömegével születtek és születnek az alkotások. A racionálisan kalkuláló ember által alkotott robusztus gőzmozdony robogni kezdett. Egyesek szerint a megtervezett boldog jövőbe, mások szerint a dűrrénmatti alagútba. „Az ember megteremtette a maga céljaira a természetes számsort, ez az ő alkotása... De ha már egyszer megteremtette, többé nincs hatalma fölötte. A természetes számsor van, önálló létet kapott, többé nem lehet módosítani rajta, megvannak a saját törvényei, saját egyéni tulajdonságai, olyan tulajdonságok, amikre álmában sem gondolt az ember, amikor megalkotta.”¹⁷

A modernizáció történeinkből kiiktathatatlan. Ahol intézményei hiányosak vagy hiányoznak, ott emberek milliárdjainak elementáris vágya – tekintet nélkül mellékhatásaira, s egyre jobban fölismert fonákjára –, hogy jótéteményeiben részesülhessenek. A modernizáció negatívumainak apokaliptikussá fogalmazott rémei – legyenek önmagukban bármily logikusak is – a modernizáció áldásait nélkülözők számára semmit se nyomnak a latban, mert midennapi nyomorúságuk fényévnnyire van a modernizáció miatt aggódók, de jótéteményeit élvezők premodern felé visszaforduló bukolikus álmaitól. Ez az alapvető trend, ez a meghatározó tapasztalat. Ezen belül azonban ugyancsak tapasztalat, hogy a modernizáció magországaiban – s ettől a közeles perifériáit sem intaktak – az osztálypolitika helyét egyre nagyobb mértékben elfoglalja az, amit Fehér Ferenc és Heller Ágnes biopolitikának nevez. Azaz a politika napirendre kerülő kérdései egyre inkább a fajok és etnikumok konfliktusai, a nemek közötti problémák és a környezetszennyeződés ökológiai megoldatlanságai és veszélyei körül forognak. A 19. század nagy történetfilozófiai magyarázatai és sajátlagos jövőképeket sugárzó úgynevezett nagy elbeszélései helyébe a multikulturalizmus és multiidentitás miniatűr diskurzusai lépnek, s a biopolitika következtében immáron genetikailag kódolt beszédmodok a csillámlóan szép és megejtő modern multikulturális világban egyszerre csak kitermelik a goromba kulturális szeparatizmusokat.¹⁸

Mindez talán (mert hát miben is vagyunk biztosak) a posztmodern politikai kifejeződése. Mert abban korántsem érdemes kételkedni, hogy az a bizonyos posztmodern, a modernizációt kritizáló jelenség-együttes, nem pusztán habókos építészek, megunt stílusok után új irányt divatként fölkapó prózaművészek játéka. Ennél jóval többről van szó.

A posztmodern gondolkodók azt mondják, hogy nincs történelem, csak történelmek vannak, nincs igazság, csak többé-kevésbé igazolható vélemények vannak, nincs emberi személyiség, mert a személyiség csak az egyébként állandóan változó struktúrák hálójának valamiféle metszéspontja.¹⁹ Ilyet nem lehet büntetlenül mondani, ilyet nem lehet büntetlenül tanítani. Márpedig, ha a világ élvonalbeli egyetemein évek óta ilyesmiket tanítanak, hogy ne lenne ennek hatása. „Nincs ártatlan egyetemi előadás, nincs ártatlan kávéházi beszélgetés” – idézhetjük Lukács Györgyöt, akinek „Az ész trónfosztása” című, sokat kritizált művéből e passzust nincs okunk semmibe venni.

Ha azonban valaki az eszmei és spirituális hatásokat nem tartja valami nagyra, mert hisz a gondolkodók mi minden badarságot gondoltak már, akkor álljon itt idézetként egy másik, a megszokott paradigmában talán jobban érvényesülő idézet: „A gazdaság globálisá vált... Ez azt jelenti, hogy a vertikálisan fölépített, tehát kombinátszerűen szervezett, tömegtermelésre specializálódott nagyvállalatokat fölváltotta a posztmodern vállalati rendszer, amelyben a többnyire multinacionális nagyvállalat az ipari termelési folyamatból a kezdetét (a kutatás-fejlesztést) és a végét (a piacszervezést, a marketinget és a stratégiai jellegű pénzügyi-üzleti döntéseket) tartotta meg, míg a gyártási folyamat zöme nem egyszerűen kitelepült, hanem levált a nagyvállalatról.” „Úgy tűnik, hogy olyan térbeli integráció van kialakulóban, amelyet nagyobb mértékben irányítanak az információk, pénzügyi hálók, mint a termékforgalom vagy nyersanyag kapcsolata. Ezek új formációk. Az egyik formáció például a világgazdaságot irányító világvárosok rendszere.” „A jugoszláv polgárháború mögött is tulajdonképpen az áll, hogy olyan térintegrációkat forszírozott a politika, amelyek nem simulnak bele az előbb említett posztmodern térfolyamatokba, amelyek szétfeszítették a nemzetállami kereteket.” A hagyományos térszerkezet, a településrendszer a kisvárosi vonzáskörzetekből indult ki, azután folytatódtott a nagyobb városok vonzásterületeivel, amelyek fölött a nemzetközi nagyvárosok álltak. Nos, ez a pontos, hierarchikus rend, a településrendszereket összekötő termelési kapcsolatokkal, nyersanyagszállításokkal, munkaerőmozgásokkal, a belőlük felépülő ipari, kereskedelmi körzetekkel – ez a térbeli rendszer van megszűnőben”.²⁰ „Közben a dolgok egyaránt poszt és pre állapotban vannak”, s „bármilyen szép képet fessünk is egy új információs társadalom gazdaságáról, értelmi szintjéről, globalitásáról, az emberiség alapproblémái, amelyek az emberi civilizáció végigkísérték, ezzel nem oldódnak meg”.²¹

A globális migráció hatására fellobbant idegengyűlölet európai drámáira reagálva, az etnikai konfliktusok krudélis folyamatait látva szólalt fel II. János Pál pápa is 1993 őszén az „új barbárság” ellenében.

A politikum tehát új témákkal telítődik, amelyek közül az etnikai konfliktusok a legsúlyosabbak, mert az úgynevezett nagy elbeszélések elpárolgásával együtt az ezen konfliktusokat megszüntetni látszó, de legalábbis fékező modernizmus szülte kozmopolitizmus vagy interna-

zetsége és a roncsolódások egységben látása nincs ellentétben egymással” – mondja az e kérdéseken elgondolkodó író.²⁷ „Közhely – folytatja –, hogy a felvilágosodás óta kialakult egy feleletkereső kultúra. Köztudott, hogy a mi nemzedékeink is berendezkedtek a világ válaszközpontú szemléletére. A politikatudományban is domináns lett a feleletcentrikus álláspont, a mindennapos társadalmi-hatalmi küzdelmekben pedig az igazság kizárólagos birtoklásának katasztrófákba vezető dühe.”

Hogy mire is rendezkedett be a politikatudomány, azt nehezen tudnám megítélni (mert ha tudomány valamelyest, akkor még leginkább arra, hogy bárminemű berendezkedést, a sajátját is, folyamatosan és kritikusan megkérdőjelezze). A politika viszont, naná, hogy válaszcetrikus! Időtlenül az. A politikusnak ugyanis folyamatosan döntenie kell, azaz válaszolnia a körülmények kihívására. S ha a politikum doxák helyett paradoxonokkal telítődik is, s ha az aggályok fölmorzsolják is a látszólag választ segítő alapelveket, a politikusnak akkor is válaszolnia kell, mert a politikai rendszer – igen! – a modern társadalom köteles válaszadó helye. Ezért van a politika napirendjének jelentős szerepe. De nem a kormányülés vagy a parlament napirendjéről beszélünk elsősorban, hanem általában a politika agendájáról, amely a politikai erők és ellenőrök, a sajtó és a közvélemény együttes erőterében fogalmazódik. Erre pedig az a jellemző, hogy a gazdaság elsődlegessége ide, mindenkit érdeklő fontossága oda, az utóbbi években posztmodern témákkal telítődött. Vagy fogalmazzunk óvatosabban: igen sok, posztmodernnek is nevezhető téma került a magyarországi politika napirendjére.

Ezzel azonnal vitába is kerültem mindazokkal, akik a gazdasági, nagy szerkezetátalakító kérdések háttérbeszorulását az uralkodó koalíció és pártjai gazdasági analfabétizmusával, társadalomtudományi iskolázatlanságával magyarázzák, vagy a két háború közötti korra reakciósan visszarévedő megoldáskeresésében látják. Nem vitatom én, hogy számos politikusunkra jellemző a politikai retrospektív, illetve retrográd szemlélet. Hogyan is vitathatnám, mikor a parlamenti nyilvánosságban oly nagy szerepet játszott az eszmei trogloditák hangoskodása. Mindez azonban mellékes tünet ahhoz képest, hogy politikai intézményrendszerünk modernizálódásához viszonyítva, a fentebb említett témakörök mint biopolitikai jellegzetességek mily nagy hangsúlyt kaptak közéletünkben.

„Tősgyökeresen modern-posztmodern veszélyszimptómáról van szó” – írja a filozófus, azaz politikai vitáink korántsem csak valamely premodern, a modernizációra adott reakció-szindrómaként értékelendők. „Először: a Test (az adott esetben a 'faji test', a 'népességtest') biopolitikája tősgyökeresen modern találmány; nem holmi elmaradottság. Másodszor: e biopolitika megértésében nem lehet 'racionalizmus kontra irracionálizmus' elavult 'humanista' ellentétpárjával dolgozni. A 'népesség-biopolitika' csupa racionális, tudományosan-higiéniailag megalapozott technikával dolgozik, és a végeredménye mégis a végső

irracionalitás: a rációt – cselekvéseiben – egyedül hordozó egyén teljes és szolgai alárendelése a 'népességtestnek'. Harmadszor: a 'népességbiopolitika' tartalmi céljainak jó részével (például az élettartam növelésével, a halvaszületések számának csökkentésével, az egészségesebb életmód propagálásával) csak egy romantikus extázis álláspontjáról lehet egyet nem érteni. S mégis, a 'népességbiológia' az elnyomásnak egy különösen erőszakos formáját jelenti. A terápia (a biopolitikai cselekvés), amely a betegség (a testnek a szellem börtönébe való bezártsága) ellen van feltalálva, még súlyosabb betegséghez, a 'Test' (vagyis a konkrét 'testben' élő egyén) még gonoszabb alávetéséhez vezet."²⁸

„Biopolitika Szárszón”? A modernitás legmodernebb, azaz posztmodern kritikája Szárszón? Tegyük ki még néhány kérdőjelet és felkiáltójelet megörökönyödésünk kellő érzékeltetésére? De hiszen a posztmodernről Balassa Péter, Szilágyi Ákos, Lányi András, Bojtár Endre magas szintű, köznapi nyavalyáinkhoz képest igencsak elvont értekezéseiben szoktunk olvasni. Ezt a „posztmodern izét” Vajda Mihály Heidegger-interpretációiba valónak ismerjük. Hagyján, hogy a *Nappali Ház*, a *Café Babel*, *Liget*, *Világosság*, *Replika*, a 2000 és hasonló lapok, a „hibbant és lázrözsás értelmiségiek” kedvenc orgánumi ilyesmivel szórakoztatják magukat!²⁹ De Szárszó? Hogy kerül a csizma az asztalra?

Fehér Ferenc nem téved. Régi sejtelmünk, hogy a nemzetközi demonstrációs effektusok hatására Magyarországon, és általában sok helyen a perifériákon is megjelent az, amit posztmodern jelenség-együttesnek vélünk.³⁰ Senkit megsérteni nem szándékozva: az esztétikai értekezések posztmodern taglalatai igencsak másodlagosak ahhoz képest, hogy ez az új érzékenység (vagy otromba érzéketlenné válás?) politikai agendánk alakítójává vált. Illetve fölfoghatjuk mindezt úgy is, hogy a filozófia és az esztétika művelői a racionalitást illető, néha elhatalmasodó kételyektől befolyásoltan már jóval előbb elkezdtek értelmezni azt, ami a műalkotásokban megjelent, ami a társadalom életének megváltozott, új feltételeket jelentő, posztmodern állapota. Ezek a feltételek pedig a valamiként működő politikai rendszer megváltozott feltételei is.

Ha valaki a mai Egyesült Államok politikájának megváltozott kondícióit taglalja, s posztmodern szindrómákra mutat rá, azt talán már meg is szoktuk. Hiszen tudhatunk azokról a vitákról, amelyek a társadalomkutatókat arrafelé megosztják. Egyrészt a racionális döntéselmélet híveire, akik precíz gazdasági és matematikai elemzésekkel az egyének szándékolt cselekvését látják igazolva, s összegzésül ennek alapján rekonstruálják a társadalmi jelenségeket, másrészt a semmiféle döntést elő nem segítő, a minden eddigi elméleti konstrukciót lebontogató, a francia entellektüelektől megfertőzött, de éppen nem provinciális, a modernizációt hevesen kritizáló, ám ugyanakkor mégis érzékeny helyzetfölismeréssel rendelkező, úgynevezett posztmodern gondolkodókra.³¹

anyanyelvű dél-tiroliak is tiltakoztak az újság szerint, mégpedig amiatt, mert helytelennek tartják, hogy a velük együtt élő olaszok gyermekei néhány közismereti tárgyat német nyelven tanulhatnak az iskolában. Ez – úgymond – az identitások összekeveredéséhez vezet.

Akkor hát multikulturalizmus vagy kulturális szeparatizmus? – kérdezhetjük. Avagy vannak, akik a dél-tiroli identitás fõlhígulásától tartanak? – kommentálhatjuk ezt a furcsaságot.

3. Külügyminiszterünk 1994 áprilisában díszvendégként vett részt Los Angelesben a Holocaust félévszázada történt, szörnyű eseményeinek szentelt megemlékezésén.³⁶ Röviddel elõtte Budapesten egy hasonló megemlékezésen szólalt fel, ahol szereplésének disszonáns következményei voltak. Ezért joggal feltételezhetõ, hogy Los Angelesben szavait gondosan megválogatta. Az 1944-ben történeteket természetesen tragikusnak minõsítette. A híradások szerint a Magyarországról elhurcolt zsidókról úgy szólt, mint akik „magyarul beszéltek, magukat magyarnak tartották”. Azt azonban nem mondta, hogy a megsemmisítõ táborba hurcolt zsidók magyarok voltak. Szóhasználatában precízen differenciált. A magyar zsidóság tragikumának taglalásakor arra is rámutatott, hogy egyes túlélõket a késõbbieken magyarokkal együtt szovjet hadifogolytáborokba, a Gulágra hurcoltak.

Külügyminiszterünk szóhasználata precíz, szemlélete pedig etnocentrikus. Továbbá: politikailag elfogadhatatlan, elméletileg pedig viszolyogtató.

Semmi okunk persze külügyminiszterünk jószándékában kételkedni. Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy egy hivatalban levõ külügyminiszternek a magyar állam képviselétében mindenkor a néhai és mai magyar állampolgárok összességét kell képviselnie. A magyar állampolgárok képviselétében pedig nem helyénvaló – nemcsak félreérthetõ, hanem félrevezetõ – különbséget tenni magyarok és nem magyarok között. A halálba hurcoltak „magyarul beszéltek, magyarnak tartották magukat”, és egyáltalán nem mellékesen magyar állampolgárok voltak. Az akkori magyar állam jogszerûen – (sajnos nincs okunk idézõjelbe tenni e szót, mert az úgynevezett zsidótörvényekben a jog eszközeivel húztak etnopolitikai választóvonalat magyarok és zsidók között) – tett különbséget állampolgárai között. De mily nemes cél érdekében tesz mostani külügyminiszterünk különbséget a néhai magyar állampolgárok között? Körbetáncoló szóhasználata elég egyértelmûen jelzi, hogy a magyar, miként a zsidó is, valami etnikai közösséghez tartozást jelent. E szóhasználatban pedig – lévén a külügyminiszter hivatalos megnyilatkozása – az etnikai különbség állampolitikai jelentõsége tesz szert. Ez politikailag elfogadhatatlan.

Még egyszer mondjuk: eszünk ágában sincs a külügyminisztert rosszindulattal, vagy netán antiszemitizmussal gyanúsítani. Megválogatott szavai azonban iskolapéldái az etnicizáló szemlélet terjedésének, jelesül annak, hogy az ember egyéni, államot konstituáló jogát miként szorítja háttérbe az etnikumra koncentrált politikai szemlélet.

4. 1994-ben Nagypéntek április elsejére esett. Olyan is lett számomra a nap. Egy barátkozási, nézetközelítési céllal összeverbuvált társaságban, amelyben kormánypárti és ellenzéki képviselők, de ami a döntő: saját munkásságuk alapján a közérdeklődést befolyásolni tudó személyek vettek részt, közéletünk kérdéseiről beszélgettünk. Szinte menetrendszerűen felvetődött a magyarság sanyarú helyzete is. Ismert, mert sokszor emlegetett fordulatok fogalmazódtak meg ismételten, mint például, hogy a nemzetközi döntési fórumokon olyan emberek döntenek a minket is érintő ügyekben, akik nem ismerik a történelmünket (értsd: nincsenek tisztában a magyarságnak mint szenvedő közösségnek a mineműségével s a bennünket ért igazságtalanságokkal); a magyarságnak csapnivaló az erkölcsi tartása és szétzilált az identitása (értsd: a magyarok nem sorakoznak fel egyöntetűen és politikai akaratot képező elszántsággal etnikai alapon megfogalmazható célok mögé, hanem bizonytalanul ingadoznak az etnikai, a liberális demokratikus, illetve „csak” praktikus gazdasági eredményeket ígérő rendező elvek között); honi politikai berkeinkben nem kevesen vannak, akik számára közömbös vagy értelmetlen a magyarság értékeinek életünk és politikai törekvéseink középpontjába állítása (értsd: a magyarság értékei mellett más típusú és jellegű értékek is értékesülhetnek, nemegyszer a magyarság etnikai értékeinek a rovására); és így tovább, és így tovább.

A beszélgetés során bátorkodtam megjegyezni, hogy nem gondolják-e a fenti formulákban gondolkodók, hogy e kérdések ekként való megfogalmazása, és az az igény, hogy ezek állampolitikai szintre kerüljenek, meglehetősen sértő mindazon magyar állampolgárok számára, akik – minimum egymillióan vannak – nem magyar etnikumúak. Hozzátettem azt is, hogy ha más nem, az eltelet négy utóbbi esztendő számos közéleti megnyilvánulása, számos kormánytagunk és nem kevés politikai demonstráció hitvalló magyarsága mintha arra utalna, hogy az elmúlt évtizedekben nem semmisült meg azért az úgynevezett magyar identitás. Leginkább pedig arra kívántam rámutatni, hogy a demokrácia politikai és értékbeni többszólamúsága nem egyeztethető össze az etnikai öncélúsággal. Eléggé kedvezőtlen már az is, hogy nemzetközi szinten hivatalos külpolitikánk a múltba forduló trianonozással, az etnikai elv kidomborításával immár elnyerte az etnikai külpolitizálás minősítést.³⁷ Erre azért is vigyázni kell, mert hiszen már száz éve gyökeret vert a nemzetközi közösségben az előítélet, hogy a magyarok nacionalisták, állandóan viszálykodnak nemzetiségiekkel. Egy, a politikai közvéleményben elterjedt, előítélet pedig történelmi okfejtésekkel nem, csak pozitív politikai lépésekkel lehet tompítani. Az etnikai elv állampolitikai érvényű középpontba állítása továbbá rombolóan hat a modern uralmi berendezkedésekre, gátolja a modernizációt.

Mondanom sem kell, alapos történelmi kioktatásban részesültem – és hát nem csak történelmiben. Mikor aztán érvelő védekezésül Fülep

Lajos hatvan évvel ezelőtti textusát szerettem volna idézni, fejemhez is vágta: nemcsak veled, vele sem értettünk egyet soha.

Nos, következzen itt emlékeztetőül 1934-ből, az akkor zengővárkonyi kálvinista lelkész fontos mondata, amit e beszélgetésen szerettem volna idézni: „A nemzeti mint mérték, a 'right or wrong my country' elve érvényesülhet a külpolitikában, irányt szabhat a diplomáciai tárgyalásoknak, a kötelesség erkölcsi imperatívuszát öltheti magára (nyitva a kérdés, csakugyan üdvös-e) – nem lehet irányelv egy nemzet belső életében, s kultúrájában; akinek a wrong is right, csak azért, mert az ő nemzetében találja, eleve lemond arról, hogy a jót megkülönböztesse a rossztól, s hogy minden dolgot önmagában, a saját mértéke szerint mérjen és ítéljen.”³⁸

Fülep Lajos a „Nemzeti öncélúság” címen értekezett ezekről a kérdésekről, úgy vélem, indokolt és időszerű felidézni álláspontját akkor, amikor most, a kilencvenes években nem ritkán és nem kevesek szerint elnyomják a magyart a magyarban, azaz kozmopolita és internacionalista rémek fenyegetik a magunkkal való azonosság kiteljesedését, ezt a bizonyos bővös identitást.

E hiábavaló és hosszú esti beszélgetésen jellemző volt a magyarnak mint minőségnek a keresése a magyar állampolgárban, a magyarnak mint jónak a keresése, követelése és felmutatása a magyar állam politikájában.

Feltehetően igazságtalan voltam, amikor vitapartnereimet a szlovák Meciarhoz és a szerb Milosevicshoz hasonlítottam. Igazságtalan voltam, mert hiszen – szerencsénkre! – nincsenek abban a politikai pozícióban, mint az említettek. Az etnikai öncélúságban, az eluralgó, etnicizált társadalomszemléletükben azonban hasonlóak.

5. A kolozsvári *Korunk* szerkesztőségében egy kerekasztal-beszélgetésen egy egyetemi tanár elmesélte, hogy az őszi szemeszter kezdetekor találkozott diákjaival és előzőkenyen felajánlotta, hogy beszéljék meg, mi legyen stúdiomuk középpontjában. Ő maga azt javasolta, hogy szenteljék a félét a kisebbségi etika kérdéseinek. Legnagyobb meglepetésére, diákjai ezt kerek percc elutasították. Kijelentették, hogy ez a kérdéskör egyáltalán nem érdekli őket. Igaz, hogy ők mint a magyar etnikumhoz tartozó román állampolgárok kisebbségben vannak, de nem szeretnék kérdések taglalásával tölteni tanulmányi idejüket. A professzor ebből azt a következtetést vonta le, hogy diákjainak hibádzik a magyar identitása, s bizony valamiféle apolitikus nemzedékkel találta magát szemben. Egy fiatal kollégája azonban hevesen vitatta ezt, mondván, ő Tarkovszkij filmjeit elemzi szemináriumán, ahová tódulnak a diákok, s e szemináriumok vitái őt éppen az ellenkezőjéről győzték meg, mint amit a professzor vél a kolozsvári egyetem magyar hallgatóiról.

Nem lévén ismerője az ottani helyzetnek, magyarázatként legfeljebb az ott élő kutatók értelmezéseire hagyatkozhatunk. Így: „Az erdélyi magyar politikusok, egyházi vezetők, értelmiségiek sietősen próbálják ma megfogalmazni az ebben a régióban létező magyar

társadalom 'Nagy történetét'... „egy széles körű restaurációs folyamatról van szó. A magyar társadalom ama korábbi állapotának visszaállítási kísérletéről, amelyet a magyar intézmények sokasága jellemezett”... „*az elitnek ez a sok területen folyó intézményépítési kísérlete olyan átfogó, szimbolikus burok létrehozását célozza, amely a romániai magyar társadalomnak kifelé határozott és egyértelmű identitást képes adni*”... „ennek az identitásteremtésnek jelen pillanatban sem jogi, sem gazdasági háttere nincsen, *s tulajdonképpen szélesebb társadalmi támogatást sem élvez.*”³⁹

Ezekből az idézetekből – amelyekben a kiemelés tőlem való – csak annyi következik a fentebbi esetre, hogy a fiatal kolozsvári magyar egyetemi polgárok még nem tagjai a politizáló etnikai elitnek. No, és még annyi, hogy az etnopolitikai mozgósításnak szembe kell nézni a mozgósítandók mindennapi életéből következő inerciával, a másfelé tendáló hétköznapi érdekekkel. „A nagy társadalmi nyilvánosság előtt zajló ösztársadalmi restaurációs igyekezetben a magyar társadalom a pozitív diszkrimináció igényét, a kollektív jogok meghirdetését tartja természetesnek. Ez az igény néha elhangzik politikai követelés formájában, de egyébként nincs jelen a mindennapokban” (idézve ugyanonnan). De hát hallottuk mi már azt régen, hogy a „tömegeket öntudatra kell ébreszteni”, meg hogy „az eszme anyagi erővé válik, mihelyt behatol a tömegekbe”.

Ezen marxista frazeológiaként ismert fordulatokkal azonban a legkevésbé sem viccelődni, vagy gúnyolódni akarok – mert ezek minden marxizmus előtti és utáni politikai mozgósítás közismert megfontolásai és eljárásai –, hanem csak jelezni azt, hogy a társadalom-, illetve személyiséglélektan fontos és magas kategóriája, az a bizonyos identitás politikai fogalomná lett az etnopolitizálás során. Politikai fogalomként az identitás törekszik megőrizni pszichológiai tudományos pedigéjét, tartalmában azonban jól-rosszul körülhatárolható csoportok érdekkifejeződésének burka lett.

A kolozsvári magyar egyetemi hallgatók feltehetően tudják, hogy ők magyarok. Személyiség szerkezetük részeként önképüket a magyar kulturális és etnikai közösséghez fűződő viszonyuk határozza meg. Van tehát lélektani értelemben identitásuk a pszichológia által eddig feltárt minden problémával egyetemben. A politikai identitásteremtés – az tehát, amit „bele kell vinni a tömegekbe” – azonban valami más. Mégpedig olyasvalami, amit az etnopolitizálás, az etnikai hovatartozás természetadta magátólértetődésére építve, politikai eszközként kíván használni. Nevezetesen intézményeket kell kialakítani a politikai nyomás gyakorlás érdekében a már említett etnokratikus rendező elv mentén. Ezt pedig nemcsak a potenciális ellenfelekkel kell elfogadtatni, hanem elsősorban azokkal, akiknek a vélt vagy valós érdekeit hivatottak érvényesíteni ezen intézményi mozgások.

6. Négy évvel ezelőtt már a leghatározottabban tapasztalható volt térségünkben is az a jelenségegyüttes, amelyet az „etnikai reneszánsz” eufémizmusa alatt szokás összefoglalni. Azért mondható ez takaró,

elfedő mozgalomnak, mert nagyon is kérdéses, hogy valóban újjászületésről van-e szó, avagy inkább valami újnak a születéséről. Újnak, mégpedig a posztmodern feltételek sokasodása következtében. Elég az hozzá, hogy látván és mérlegelvén ezeket a jelenségeket, akkor jómagam valóban úgy fogalmaztam egy publicisztikában, hogy „az állam hatékony működése érdekében el kell reteszelni az etnikai kérdéseknek az államközpontokra irányuló előnyomulását”.⁴⁰

Úgy láttam, hogy az egymás után alakuló és parlamentekbe kerülő etnikai pártok, a kisebbségi minisztériumokra vonatkozó tervek, s a pozitív diszkrimináció különböző technikái több új problémát szülnék, mint amennyi régit megoldanak. Írásomban egy régi katonai műszozt, a reteszelést választottam címül. No, kaptam is a fejemre. A „Műszavak és vezényszavak” című írás azt olvasta rám, hogy „Ez a gondolatmenet – annak ellenére, hogy van benne egy elméletileg fontos mozzanat, az állam depolitizálásának az igénye – ebben a formában nemcsak embertelen, kizárólagos, hanem a teoretikus elmélkedés hiányáról tanúskodik: kisajátítja az állam fogalmát, csakis a nemzeti többség tulajdonának tekinti.”⁴¹

Akkoriban egészen más ügyekkel kezdtem el foglalkozni, nem értem rá, és nem is állt módomban politikai publicisztikát írni tovább. Most sem az akkor megszakadt vitát akarom folytatni önmagában, hiszen ma már az akkor e cikkeknek helyt adó orgánumok sem léteznek, illetve nem akkori formájukban. Kétségtelen azonban, hogy kényes pontot érintettem, mert számosak hevületével szemben fogalmaztam. Tévedhettem is. Abban bizonyára – még ha publicisztikus figyelemfelkeltés volt is a célom –, hogy marciális fogalmat tettem címmé, hiszen katonai műszavakkal valóban cum grano salis szabad csak élni a politikában. Azt azonban nem mondtam, hogy az államot depolitizálni kell, vagy lehet, azt pedig végképpen nem, hogy az állam a nemzeti többség tulajdona.

Három flekknyi írásomban azt kívántam hangsúlyozni, hogy: „liberális nézőpontból magától értetődik, hogy nemcsak a nemzetiségi, hanem a nemzeti kérdést is depolitizálni kell. Hasonlóan a valláshoz, magánügyé kell formálni, az egyéni szabadság körébe kell utalni. A kollektív jogok kiagyaltása nem más, mint újabb és újabb privilégiumok gyártása, s gondolatilag nem egyéb, mint a rendi társadalom jogkiterjesztő gyakorlata, amely lehet igen tágkeblű, csak a legkevésbé sem korszerű, s naponta szüli a demokratikus deficiteket”. Továbbá: „Nem akarom én megtiltani senkinek, hogy pártot alapítson. De igenis indokoltnak tartom amellet érvelni, hogy az állam vonuljon ki – saját érdekében is – a nemzeti és kisebbségi ügyekből, mert nem annak a megoldására való. Tudom, hogy az uralkodó széllel szemben beszélek, de kimondandó, hogy a nemzeti és nemzetiségi kérdés depolitizálása, államtalanítása egyúttal az állam nemzetietlenedése is a belpolitika minden vonatkozásában”. Nyomatékosítottam, hogy nem tudom, mi a végleges megoldás, de az egyéni szabadságra épülő autonómiaformá-

kat ígéretesnek láttam szemben az állampolitikába betüremkedő nemzetiségi minisztériumok terveivel és az etnikai pártok ígervényeivel.

Ma sem látom másként, bár azt már nem írnam le semmivel kapcsolatban, hogy „magától értetődik”. S még akkori gondolatmenetem szerint is hibásan fogalmaztam, amikor az etnikai kérdés depolitizálásáról szóltam, hiszen az autonómiák igenlésével éppen hogy a politizálásért beszéltem, csak éppen azt tartottam – és tartom ma is – aggályosnak, ha ez a politizáció az állampolitikai szintekre toluł.

Igen, azt gondolom most is, hogy a magyar állam a magyar állampolgárok állama és nem a magyar etnikumé. Ezzel lehet vitatkozni. Félre is lehet érteni, ha rosszul fogalmazom meg. De nem az etnikai kisebbségek beolvasztása vagy beolvadása mellett érvelek, hanem éppenséggel a kisebbség – nemcsak az etnikai, hanem bármiféle kisebbség – jogainak biztosításáért. Ennek pedig – s ez a vita valóságos magja – legvalószínűbb megvalósulását a jogi egyenlıség, politikai szabadság, emberi méltóság egyénhez kötött jogainak gyakorolhatóságában, a különfajta autonómiákat eredményező szólás, szervezkedés, gyülekezés, intézményalakítás szabadságában látom, nem pedig az individuum szabadságát elmellöző, az etnikai közösségeket pozitív diszkriminációként privilegizáló állami juttatásokban.

7. 1992 januárjában egyházi vezetőkkel találkoztam, tisztázandó az egyházi műsorok körüli félreértéseket a Magyar Rádióban. A beszélgetés során fogalmaztam meg, hogy ha életünk során változó módon is, mindahányan különböző kisebbségekhez tartozunk. A 20. század vég demokráciájában a kisebbségi helyzet nem végiteletszerű csapás, nem azonos az elnyomatásra ítéletettséggel, mert a különböző jellegű pluralitás elfogadásának terjedése és az időleges politikai kisebbségeket megillető procedurális jogok – nem pusztán elvileg – fékezhetik és meg is béklyózzák a többség zsarnoki hajlamait. Mondtam tehát, hogy a kisebbség nem egy megbélyegző állapot. Fontosnak véltem ezt hangoztatni, mert Magyarország már a szekularizáció nagy hulláma előtt is multireligionális ország volt.

Erre vörös arccal felpattant ültéből az egyik résztvevő és indulatosan kijelentette: „Mi keresztyének vagyunk, s tessék tudomásul venni, hogy mi vagyunk a többség!” Körülnéztem. A szemben ülő két rabbinak egy vonása sem rezdült az elhangzottakra. A jelenlevő katolikus érsek pedig kezébe temette az arcát. Egy pillanatig csönd volt. Aztán tovább folytattuk a műsorpercek elosztási elveinek taglalását.

Hát, igen. Kétségtelen, hogy az egyházakhoz tartozás többségi-kisebbségi arányai nem azonos természetűek a politikai többségre jutás vagy kisebbségben maradás változó proporcióival, de – történelmi léptékben legalábbis – ezek sem prestabilizáltak. Mindenesetre fölöslegesnek tetszett akkor a praktikus megegyezésre törekvés helyett arról szólni, hogy a protestáns „keresztyének” is éppenséggel kisebbségben vannak a katolikus „keresztyényekkel” szemben, még ha – eltekintve most a történelmi magyar szóhasználatról – a keresztyény

vallásúak jelenleg tényleg többségben vannak is a nem keresztényekkel szemben Magyarországon.

A politikai tolerancia elve a 17. század óta bontakozgató vallási türelem elveire épült. A militánst vagy a más vallásút, avagy közömböst, hitetlent diffamáló konfesszionális azonban ma és körünkben is dívik. „Az emberi méltóság csak a keresztényi értékrenddel egyeztethető össze” – hallok valakit beszélni egy reggel a rádióban (értsd: aki nem keresztény, annak hibádzik az emberi méltósága). „A világnézeti semlegesség rejtett ateizmust takar” – nyilatkozza egy római katolikus püspök (értsd: az ateizmus nyilván mindig harcos ateizmus, ezért „tipord el a gyalázatost!”). „A hit számomra végső soron az intelligencia kérdése is, annak megérzése, hogy a világ dolgai egy magasabb rend szerint összetartoznak” – írja egyik esszéjében egy szocialista képviselőjelölt⁴² (értsd: a nem hívőnek valahol és valamilyént fogyatékos az intelligenciája).

Nos, az etnikai kisebbségek a nyelvi és kulturális meghatározottságuk mellett számos esetben, ha nem is mindig, különmű religiót és egyházi szervezettséget is jelentenek.

A fenti történet annak jelzésére szolgál, hogy ez korántsem könnyíti meg a helyzetet. A hitbéli különbségek történelmi gyökerű egyházi intézményekbe objektiválódása csak növeli a konfliktusfelületet, mert a legkevésbé sem számíthatunk arra, hogy a különféle egyházi keretben megfogalmazódó spirituális álláspontok bármelyike is a tolerancia forrása lenne.

8. 1994 elején, amikor a magyar kormány erényeit és fogyatékosságait igyekeztünk nagy munkával egy koncepcionális keretben megérteni és értelmezni, összevetésként vitát rendeztünk az ukrainai helyzetről. Egy ungvári kollégánk készítette elaborátum⁴³ megvitatására megjelent számos, e kérdésekhez értő hazai szakértő. Sok érdekes és fontos dolgot hallottunk a robusztus identitású nyugat-ukrainai és a felhígult etnikai tudatosságú kelet-ukrainai ukránok közötti különbségekről, az autocephal ukrán egyházzal, a gagauz diaszpóráról, kozákokról, ruszinokról – és persze a magyarokról is. Az opponensek és vitázók dicsérték a dolgot, s közben újabb és újabb etnikai vetületekre mutattak rá. Kifejezték, hogy az ukrán kormány és körülményeinek jobb megértése végett mely etnikai vetületek mentén kellene még jobban elmélyíteni ismereteinket, hogy világosabban lássunk. Néhány óra elteltével az eszmecsere oda lyukadt ki, hogy a különféle történelmi, aktuálpolitikai és a jövő esetleges kibontakozására vonatkozó eltérő percepciók egyetlen dimenzió, mégpedig az etnikai dimenzió mentén rendeződtek. A múlt-jelen-jövő kontinuumának megszámlálhatatlan ellentmondása az okkeresést illetően az etnikai problémák köré csoportosult. A szakértői megfogalmazásokban ez volt az egyetlen magyarító szempont.

Szó nem esett az eltelt órák alatt társadalmi rendekről, osztályokról, rétegekről, szociális élethelyzet-csoportokról, térségi vagy műveltségbeli különbségekről, mint a politikai mozgásokat hajtó érdek- és

értékkörökről. Minden ok és okozat, magyarázat és kiútkeresés az etnikai választóvonalak mentén csoportosult. Az ukrainai helyzet ismerői mint ott élők vagy megfigyelők, diplomaták vagy tudományos kutatók, itteni vagy ottani pártszimpátiáiktól függetlenül úgy kezelték elemzéseikben az ukrán társadalmat, mint amelyben az élet dinamikáját az etnikai konfliktusok keltik, amelyek aztán vagy építenek vagy rombolnak a politikai helyzet, tisztánlátás és a különféle technikák alkalmazásának függvényében. A helyzet, a tisztánlátás és a koncepciózusság mint az akaratérvényesítés kerete pedig etnikai természetű.

Ezek és más történetek fölvetik a kérdést: pusztán szemléletünkben történt változás (torzulás? vagy megtörtént a tisztánlátás csodája?), avagy maga a társadalom változott meg, s szemléletünkben ez csak egyszerűen tükröződik? – Régi kérdés ez, amelyet a „magában való” és a „magáért való” filozofikus fordulataival szokás megvilágítani, amikor a süket, vak és néma magábanvalóság öntudatra ébred, kifejezi magát, mert a Dichterek és Denkerék, azaz a Költők és Gondolkodók felébresztik, öntudatot adván neki, a szunnyadót, hogy az magáért valóan létezhesen. Mintha tényleg erről lenne szó az identitás-reparálás, -fejlesztés nagy kampányaiban. Merthogy etnikumok eddig is léteztek, időtlen idők óta léteznek. A nagy elbeszélések, azaz a különféle történetfilozófiai konstrukciók – legutóbbi az osztályszemlélet – azonban már magukba roskadtak, elveszítették magyarázó és mozgósító erejüket. Maradt mára az etnikai együvé tartozás érzülete, s a kétszáz éves modernizációs folyamat mindenkori botrányköveként fel-felbukkanó nacionalista ideológia sémakészlete. No, persze általánosról, nagy elbeszélésről, egyetemességről szó se essék. „A nacionalista elgondolások szerint azonban minden értéknek és mértéknek egy sajátos közösségből, a nemzeti szervezeteiből, annak megismételhetetlen történelméből kell fakadnia, s mert egyedül abból mérítheti az egyén vagy az a csoport, amelyhez tartozik, a maga értékeit és céljait – feltéve, hogy tudatára ébredt ennek – ezért az egyetemességre való hivatkozás az ember és történelem hamis felfogásán alapul” – mondja a nacionalizmusról Isaiah Berlin.⁴⁴ Ez terjed most térségünkben is. Mit nekünk a világ globalizálódása és a racionalizmus prédikálta egyetemesség?! Helyet az etnikumokon belüli miniatűr diskurzusoknak! Minél kisebb és részletesebb, annál szebb és bensőségesebb!⁴⁵

S nincs kéznélvalóbb magátólértetődőség, mint a jogi reparációt, történelmi igazságtételt és kárpótlást váró etnikai sérelem. S hogy kerek legyen a világ e körben, itt és így már nem a kisebbségekről van szó csupán, hanem a mérettől függetlenül az összes etnikumról, amelyek mindegyike a világ elé tárja – az eddig a nagy elbeszélések által – elfelejtett sebeit. S az etnicizálódó szemlélet következtében teljes magátólértetődőséggel. A magátólértetődőségek azonban az értelem pincéjében lakoznak, s fölöttébb kilátástalanok.

III. MIÉRT NEM ÜDVÖZÍTŐ AZ ÁLLAMPOLITIKÁBAN ELTERPESZKEDŐ ÉS INTÉZMÉNYESÜLŐ ETNICIZÁLÓDOTT TÁRSADALOMSZEMLÉLET?

1989 óta Európa keleti felében is egyre fontosabbnak látszanak az etnikai kérdések, az etnikai tagolódás látószöge egyre erőteljesebben érvényesül.⁴⁶ 1989 a nagy társadalmi felszabadulás éveként került be – méltán – az annalesekbe. A szabadságnak azonban ára van. Az, hogy a szovjet nagyhatalmi politikát jellemző elnyomás megszűnt, fölöttébb örvendetes. Hogy ennek nyomán a nemzetek felszabadultak, szintén az. Ki vitatná?! Hogy a különböző országokban külön-külön is elnyomott etnikumok is föllélegezhetnek, nos ez szintén a felszabadulás része. A szabadságnak azonban ára van. Az, hogy a társadalom szemlélete átítatódik a sokszor kizárólagossá váló etnikai elvekkel, hogy a demosz helyett az etnosz válik sokak szemében alapszempontrá, hogy a politikában az etnokrácia elurhodik a demokrácia, a technokrácia, a bürokrácia és a logokrácia, azaz a modern uralmi szerkezet rovására, nos, ez már fölöttébb problematikus. A föderatív államok szétmállását eredményező folyamat még hagyján, de a kaotikus, majd pedig a turbulens állapotot kifejező etnikai tisztogatások már nemcsak megrémítettek mindenkit, hanem sokakat el is gondolkodtattak. A nagy felszabadulási lelkesedésben és lázban nem egyszerű kérdés, hogy az etnikai kisebbségek militáns tudatosítását és tudatosulását a tartozik vagy követel rovatba kell-e elkönyvelni. Az ilyenfajta számvetés – ha van egyáltalán értelme – persze majd a jövő történészeire marad. Mi azonban egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy a szabadság társadalmi érvényesülése során a térségünkben eluralkodó etnikai szemlélet a nyereség számait hízlalja.

E sorok írója inkább arra hajlik, hogy az etnikai kérdéskör problémamegoldásának azon javallatait, amelyek nagy lendülettel az állampolitikába töreksenek tuszkolni az etnikai elvet, sokkal több kárt okoznak mind az államnak, mind az állampolgároknak, mint amennyi probléma megoldását eredményezhetik. Ha egyáltalán eredményezhetnek pozitív megoldást.

E kérdésben azonban sokan más állásponton vannak.⁴⁷ Szeretném tehát legalább az elvi vita érdekében megfogalmazásaim félreérthetőségét csökkenteni. Ezért, amikor azt mondom, hogy a demokrácia és a szabadság értékeinek szempontjából nem tartom célravezető megoldásnak az etnikai pártokat, az etnikumok pozitív diszkriminációként megvalósuló parlamenti képviselőit, az etnikai kisebbségek ügyeivel foglalkozó minisztériumok kreálását, s határozottan vitatom az etnikai kisebbségek közösségi jogainak mint megváltó megoldásnak az erőltetését⁴⁸, akkor potenciális vitapartnerimmal nem minden vonatkozásban állok szemben.

Én is tudom, hogy etnikumok léteznek, s mint társadalmi entitásokról, nem gondolom, hogy valami teoretikus tömjénnel, ördögűzés formájában meg lehetne, vagy meg kellene ezektől szabadulni.⁴⁹

Tudomásul veszem, hogy a még igencsak elvont filozófiai építményekben is milyen jelentős szerepe van az éteri absztrakciókban megnyilvánuló etnocentrizmusoknak⁵⁰ – még ha nem is tekintem mindezt problémátlannak. Természetesnek vélem tehát ebből is következően, hogy az etnikumok a legkülönbébb organizációkkal rendelkezzenek. Nem osztom tehát a nemzeti nihilizmus álláspontját. Nem gondolom, hogy az etnikumoknak meg kellene szünniük. Hogy a kisebbségeknek valamiféle etnikai többségbe lenne célszerű beolvadniuk, azt már csak azért sem gondolom, mert egyrészt ellentmond ízlésemnek bármiféle „kell”-ek és „legyen”-ek hangoztatása, különösen pedig a gyöngébbek és kiszolgáltatottak bármire való kényszerítése; de saját érveim alapján ráadásul nem is gondolhatom, mert bármiféle többségi etnikum állampolitikai érvényesülését éppen úgy vitatom, mint a kisebbségek bántalmainak etnikai elven való állampolitikai reparálását. Mivel az alapvető emberi szabadságjogok érvényesülését kardinális kérdésnek vélem, természetesnek találom, hogy a szólás-, lelkiismereti, gyülekezési, szervezkedési és általában választási szabadság gyakorlása alapján⁵¹, ezen egyetemes szabadságjogok érvényesülése során az etnikai kisebbségek is megnyilvánulhassanak és kiépíthessék a legkülönbözőbb, intézményesen működő autonóm köreiket. Természetesnek és értékesnek veszem ezek konfliktusait az államhatalmi központokkal. A személyes, lokális, avagy regionális autonómiákat gyümölcsözőnek tekintem az etnikai viszonylatokban ugyanúgy, mint minden más vonatkozásban, mert az öntörvényűségek kreativitása fontos és védendő az államhatalmi központok mindig heteronómiát is eredményező és ezért sorvasztó hatású befolyásával szemben. Mindezeket az obligát kijelentéseket azért tartom fontosnak leírni, hogy világosabban kitessék: ezekkel egyetemben nem szívlelem, nem tartom célravezetőnek az etnikai problémamegoldás etatizálását, a valóban létező súlyos problémák besuvasztását az állampolitikai szférába. Mégpedig azért nem, mert ily módon csak növeljük a konfliktusfelületeket, mivel ily módon az éppen etnikai többség pozíciójában lévők úgyszintén joggal folyamodnak és folyamodhatnak az etnokratikus rendező elv érvényesítéséért.

Határozott álláspontot fejeznek ki az alábbi mondatok: „Örülhetünk annak, hogy az összes környező országokban létrejöttek az ottani magyarok saját politikai szervezetei”, és hogy „A helyzet így ma sokkal egyszerűbb, mint teszem azt három évvel ezelőtt volt”, – ám én kevésbé vagyok meggyőzve arról, hogy bármi is egyszerűbbé vált volna, és okunk lenne ezen örvendezni. De érdemes tovább idézni – nem a politikai helyzetértékelés, hanem a gondolatmenet megítélésé érdekében –, mert hamarosan ezt olvashatjuk: „Egyre több olyan politikai rezsim lesz ebben a térségben, amelyek problémái sok szempontból hasonlóak lesznek a miénkhez, s így talán a kölcsönös megértés lehetősége is közelebb kerül. Talán enyhülni fog az az ellenállás, amellyel elutasítják a kollektív jogokra és a kisebbségi intézményekre vonatkozó magyar törekvéseket, mert ők is rá lesznek

utalva ezekre.” E szerint az e kérdésben ellenfeleink majd támogató partnereink lesznek egy ma még nem gyakorolt, s az államok és nemzetközi szervezetek többsége által nem kívánatosnak tekintett megoldásban? Ki tudja, mit hoz a jövő – ma azonban az illetén megfogalmazás még leginkább a vágyteli gondolkodás kategóriájába tartozik.

Ezen ismert s az Antall-kormány működése során hivatalosságot is nyert okfejtés logikája az egyébként nagyon érdekes politikusi önvalomás következő oldalán válik igazán problematikussá, amikor a magyar politikai kultúra népies-urbánus meghasonlottságának meghaladásáról esik szó. „Létezhet olyan politikai kultúra, ahol nem érzik úgy a közélet szereplői, hogy nekik valahová csatlakozniuk kell. A kulturális és politikai megosztottság káros következménye, hogy olyan kérdések kerülnek előtérbe, amelyek nem valók a modern politikába”... „Ezt az egészet jó lenne elfelejteni”... „sokkal egészségesebb politikai légkör alakulna ki. Lehetne tényleg szabadon élni. Ma nem lehet, csak csoportokban. Egyedül tilos.”⁵² Mondanom sem kell, hogy a legteljesebb mértékben osztozom ezen kívánságokban. Azt azonban nehezen értem, hogy ez az álláspont hogyan egyeztethető össze az előző oldalakon igenelt etnokratikus politikai megoldásokkal. Hogyan biztosíthatók a modernitás politikai értékei, ha az etnopolitizálás állampolitikai szintekre nyúlik fel és nemzetköziesül? S hogyan is állunk akkor az individuális szabadsággal, ha a politikai élet szervező elvei között az etnikai közösséghez tartozás nem pusztán a mindennapi élet természetessége, hanem jogi és államintézményi karárokba való tereltséggé válik? Akkor lesz csak igazán „egyedül tilos”!

Nem azt vitatom, hogy az etnikumok között súlyos feszültségek vannak a méltánytalan egyenlőtlenségek miatt. Még azt sem, hogy ne állna bármely államnak módjában a pozitív diszkrimináció technikáival ezekben beleavatkozni. De a „pozitív diszkriminációk világméretű csődje”⁵³ figyelmeztető kell, hogy legyen. Mert az állam éppen hogy be tud furakodni mindenhová. A legkedvezőbb esetben is – ha nem túlfűtött nemzetállami hatásról, a többségi etnikum érdekérvényesítéséről van szó – az állami erő becsalogatása idegen a modernizációval bajlódó, s nem az ethnoszban gondolkodó állameszélyességtől. De „sikerrel” járhat a beédesgetés, s akkor jól fogunk kinézni. Mert amilyen könnyű becsalogatni, épp oly nehéz tőle megszabadulni, miután kiderülend, hogy több bajt okoz, mintsem, hogy valamit is meggyógyítana.

Ennek már számos fenyegető feltétele adott nálunk. Alkotmányunk úgy fogalmaz, hogy „A Magyar Köztársaságban élő kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők” (68. paragrafus 1. bekezdés). Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségekről a 10. paragrafusában egyértelműen kijelenti, hogy „érdekeik kifejezésére, védelmére – az alkotmányos szabályozás szerint – egyesületeket, pártokat, más társadalmi szervezeteket hozhatnak létre”.⁵⁴ Természetes, hogy az etnikai kisebbségekhez tartozók

nem korlátozhatók a közéletben való részvétel terén. Az azonban mérlegelendő, hogy mire is vezethetnek az etnikai érdekek parlamenti pártképviselői, ha sikerrel járnak.

Ilyenfajta pártok a világ számos táján vannak. Arról azonban nem tudunk, hogy ha be is jutottak a törvényhozó testületekbe, akkor egy jöttányit is csökkentek volna az etnikai viszálykodások.⁵⁵ Azt azonban tudhatjuk, hogy a modern politikai pártok mellett, fölött, helyett egy azokkal nem kompatibilis elvű szervezetként legfeljebb csak egy furcsa színfoltot alkotnak, a konzervatív, liberális és szocialista trianguláris politikai elrendezésű mezőben idegen testet képviselnek, s állampolitikai szinten is maradtak, mint voltak, kisebbségben. Ezzel szemben növelik az etnikumokat amúgy is kínzó konfliktusfelületeket, mert a parlamenti nyilvánosságban oly kérdésekben is óhatatlan állásfoglalásra kényszerülnek, amelyek kérdések esetleg közvetlenül, de még közvetetten sem tartoznának az etnikumok hétköznapijában vitatott kérdésekhez. Mivel az adókérdésektől az ország követendő biztonságpolitikájáig számos kérdésben ezek az etnikai pártok is valamiként állást foglalnak, állásfoglalásaik nem tetszése okán néha többet veszítenek a vámon, mint amennyit az etnikai pártképviselő révén egyáltalán nyerhetnek. Ha pedig véletlenül valamely kormánykoalíció alakításakor a mérleg nyelvévé válnak a parlamenti matematika következtében, akkor az általuk képviselt etnikumra vonják az állampolitikai szereplés miatti társadalmi ellenszenvet – akár kormányzó, akár ellenzéki pozíciót vállalnak. Mert legyünk tisztában azzal, hogy valamely politikai megoldást övező nemtetszés merőben más társadalmi hatású, ha az szocialistákra vagy liberálisokra vonatkozik, mint ha valamely etnikumra hárul, annak parlamenti pártképviselője következtében. Bűnbakká – tudjuk – minden és mindenki válhat. De merőben más a helyzete egy anoním párttámogatónak, mint egy etnikum tagjának, aki akár akarja, akár nem, az ő képében is fungáló politikai pártot érő neheztelést kénytelen elviselni. De miért vagyunk borúlátóak? Hátha neheztelés helyett vállonveregetés vagy dicséret várható? Ez is lehetséges – de valószínűtlensége mellett éppoly méltánytalan.

Szerencsére persze az etnikai pártalakítás nem kötelező. A megengedett törvényi passzus csak a lehetőséget nyújtja. Ha a mások kára nem eléggé figyelmeztető, ám tanuljunk saját hibáinkból! Ha a közkíváncsi etnikai pártokat akar, akkor legyenek! Amikor azonban az állami szintek elreteszésének megfontolását mérlegelem az etnokrácia terjedése ellenében, akkor csak figyelmeztetni kívánok más lehetséges megoldásokra. A személyi elvű nemzeti autonómia régi és elvileg számos alkalommal kidolgozott elképzelése⁵⁶ már csak azért is megfontolandó, mert eleve elkerülhetővé teszi az etnikai problémák etatizálását.

Kossuth Lajos nevezetes alkotmánytervezetében⁵⁷ a nemzetiségeknek a saját, evangélikus egyházának szervező elveit ajánlja érdekeik érvényesítése végett. „Ezen kitűnőleg demokratiai szerkezetű organi-

záció útján az evangelicus egyház, ámbar tagjai más vallásúakkal keverten szét voltak szórva az egész hazában, mégis teljes társadalmi egységgel bírt, s – anélkül, hogy magának territoriális hatóságot követelt volna az országnak csak egy talpalatnyi földje felett is – az egyházi érdekek körében tökéletes és sikeres önkormányzatot gyakorolt. Hasonló módon kell eljárni a nemzetiségi ügyben. Társas ügy az is, mint a vallás.” (Ám megjegyzi később Kossuth, hogy: „A vallás nem tartozván az állami funkciók körébe, vallásügyi miniszterre nincs szükség”) „Tehát az egy nemzetiséghez tartozó honpolgárok nemzetiségi érdekeik előmozdítása végett társaságba állnak községenként, képviselő útján kerületeket képezendnek, s a kerületeket egy köz nemzeti egyletbe összeforrasztandják; ... szóval társas önkormányzati teljes szabadsággal gondoskodnak mind azon erkölcsi és társas érdekek elő mozditásáról, miknek összevágét 'nemzetiségnek' nevezük.

Ezen egyesületeknek nincs semmi köze az állammal, s az államnak nincs semmi köze ő vele”. (Az én kiemelésem – G. Cs.)

E sok kiadást megért javaslatot azonban hazánkban és térségünkben soha nem vették a politikai megvalósítás szándékával komolyan figyelembe. Eötvös József hasonlóképp gondolkodott. E tárgyú vívódásainak mai elemzésében olvashatjuk: „A nemzetiségi kérdés megoldása azonban nem is az állam ügye”... „S miként a tényleges vallásszabadságot – az egyén szabad választásának lehetőségét – az állam és egyház szétválasztása, a vallás magánügyvé tétele hozhatta meg, nem lehet másként ez esetben sem: deetatizálni, depolitizálni kell a nemzetiségi problémát”.

... „Eötvös javaslatát: a két szféra elválasztását (az államról és a nemzetről van szó), a nemzeti törekvések magánügyvé tételeát a régióban valójában még soha nem próbálták meg komolyan.”⁵⁸

Lehet, hogy van, akinek szemében ezek a javaslatok már rég megunt ócskaságok, hajdani liberális gondolat kacatok. Ha valaki manapság az etnikai pártok üdvözítő voltát kétségbe vonja, arra sokan úgy tekintenek, mint a nemzetiségi elnyomás, a nemzetállam vezényelte kényszerasszimiláció igenlőjére, vagy jobbik esetben az állam- és jogfejlődés ügyeiben kioktatásra szoruló szerencsétlen megtévelyedtetre. Pedig az állampolitikába beekelődő etnikai pártok, ha sikerük esetén etatizálják az etnikai kérdéseket, legfeljebb pürroszi győzelemre számíthatnak.

Bármennyire is ingerlő a gyakorló politikusok egynémelyike számára, leírandó, hogy elvileg az etnikai párt a 20. század végén a párttörténelem torzszülőtte. Enyhébben fogalmazva: fából vaskarika. A politikai pártok ugyan partikuláris érdekük alapján szerveződnék, de politikai esszenciájuk a plurális demokráciában az, hogy e partikularitást össznemzeti, össztársadalmi, azaz általános szintre emelik az ország egészében gondolkodva és cselekedve. Ezzel szemben az etnikai alapon szerveződő pártok deklaratív és valóságosan a maguk választotta partikularitásba záródnak, mivel az etnikum részlegességé-

ben gondolkodva és cselekedve nem lábalhatnak ki a részlegességből, nem számíthatnak ösztársadalmi érvényű elfogadottságra. S ez a politikai praktikumban nem a méret problémája. Egy kicsi konzervatív, szocialista vagy liberális párt – esetleg – nagygyá, kormányképesse, a politikai rendszer egészében legitimé válhat. Az etnikai párt azonban – méretétől függetlenül – e lényeges szempontból kontingencia-deficitben szenved, ki van zárva ebből az esetlegességből. Eredendően és egyúttal végérvényesen be van zárva a partikularitásba. Meg aztán minél nagyobb, annál ellenszenvesebb. S a legrútabb akkor, ha egy politikai rendszeren belül a többségi etnikum körében szerveződik.

Mindezt, azaz az etnicizálódó társadalomszemléletet, s egyik hatásaként a szaporodó etnikai pártokat, a politikumot alakító posztmodern feltételek jórészt érthetővé teszik. Az érthetőség azonban nem jelenti azt, hogy gondolkodás nélkül mint gyümölcsöző megoldást helyeseljük az etnikai pártok terjedését. „Ha jobban szemügyre vesszük a körülöttünk zajló anarchikus közép-kelet-európai eseményeket, akkor talán azt is észre vesszük, hogy ez a 'kisebbségi-paradigma' metasztázisszerűen terjed a régióban, a többség nem érzi magát kevésbé veszélyeztetettnek, mint a kisebbség. A politikában ez egyszerűen hazugság és nemzeti giccs, ahol lehet, rá kell erre mutatni – ahogy látom, Magyarországon is akad belőle...”⁵⁹

De miközben az etnicizálódó társadalomszemlélet ellen érvelünk, s különösen kritizáljuk az etnikai pártot mint az etnokratikus elv intézményesíttetését, s mint annak leghathatósabb állampolitikai intézményesítőjét, ezzel nem azt állítjuk, hogy az etnikumoknak nincs szükségük organizációra. A fentebb megidézett múlt századi gondolkodók autonómia-elképzeléseit nagyon is fontosnak véljük. Azzal egyetemben persze, hogy velük egyetértve, őket visszhangozva nem tekintünk továbbra sem megváltó ötletként az etnikai kérdéskör államosítására. Az egyéni szabadság alapján épülhető autonóm körök persze, hogy intézményeket is jelentenek, amelyek e századvég kommunikatív társadalmában és deliberatív demokráciájában, azaz a társadalmi diskurzusok során az eldöntendőket megvitató-megfontoló formában az etnikai lét kérdéseit a társadalmi kommunikáció értelmes részévé teszik. Persze, hogy kellenek ilyen organizációk! Vitatkozni persze egy etnikai párt is tud – alighanem csak azt tud –, de a deliberatív demokrácia a kommunikatív társadalomban nem a homogén etnikumok fontolgatására épül, hanem a szabad állampolgárok kulturális sokféleségével együtt létező politikai kultúra homogenitására. A kettő között pedig ég és föld a különbség.⁶⁰

Az etnikai pártok mellett – no és persze általuk is – az etnikumok kollektív jogainak megjelenítése a különböző nemzeti és a nemzetközi jogrendszerben a másik kérdés, amire még szeretnék kitérni. Tulajdonképpen csak egyetlen problémám van. Nevezetesen az, hogy térségünkben, ahol soha nem valósult még meg hathatósan, érvényesen és tartósan az egyéni szabadság gyakorlata, elterelő pótmegoldás-

nak vélem az úgynevezett kisebbségi jogok üdvözítő – sokak számára egyedül üdvözítő – voltába vetett reményeket.

A legkülönbözőbb közösségek – és nem csak az etnikumokról van szó – jogainak közösségi jogként való megjelenése ismert és elemzett tény a jogtudományban. A jogáganként eltérően felfogott jogalanyiség a természetes személy mellett magában foglalja a jogi személyt, az államot és a kollektívák jogalanyiségét is. Ez utóbbi, történeti fejlődésében megnyilvánul mint a másság joga, mint az identitáshoz való jog⁶¹, mint kulturális intézmények bírhatásához való jog, és mint a belső önszerveződés és autonómia politikai jelleget öltő joga. A szabadságjogok 200 éves történeti fejlődése sorában az úgynevezett első generációs emberi és polgári jogok után, a második világháborút követően kialakultak a még mindig individuális materiális jogok, ám ezt követően a harmadik generációs szabadságjogok csoportjában a békéhez, a természetes emberi környezethez stb. való jogok már közösségi jellegűek.⁶² Ez a kollektív jog (közösségi jog vagy kollektíva joga – kinek hogy tetszik, lévén, hogy nincs e téren még közmegegyezéses szóhasználat) a jogtudományban is, a nemzeti jogrendszerek némelyikében is és a nemzetközi jogrendben is létezik – ha még számos tisztázatlanság övezi is. Nincs ezzel semmi baj az etnikumok esetében sem elvileg mindaddig, amíg e kollektív jog a személyi elvű autonómia elvén akár túlmenően a lokális, regionális avagy etnoregionális autonómiákra vonatkozik. Ám abban az esetben, ha az etnikai elv államkonstituálónak válik, ha etnikai közösségek jogaként államalkotó igények fogalmazódnak meg, akkor súlyos csapdahalvány alakul ki, s várható, hogy az etnikai konfliktusok állóháborúvá lesznek.

A nemzetközi jogban kodifikációs tollgyakorlatokként felsorakoztatott jogok (mint például az anyanyelv használatának különböző esetei, helységnevtáblák, utcatáblák, az anyanyelvi oktatás és kultúra műveléséhez való jogosítványok stb.)⁶³ elvileg nem jelentenek különösebb problémát, még ha a mindennapi életben a kommunikációs és szimbolikus terekért folytatott küzdelem nagyon fölhevült is időnként és helyenként. Minden olyan esetben azonban, amikor az etnikumokat államalkotó tényezővé minősítik, vagy kívánják minősíteni, amikor az állameszme szintjén „társnemzetek” állampolitikai jogalanyiségéről vizionálnak, akkor a „polgárok vagy etnikumok állama” címen ismert vita jogelméleti zsákutcába téved. Ez ugyanis az államalkotás etnokratikus értelmezését jelenti, s merőben különbözik attól a bevett államelméleti megfontolástól, hogy a politikai életben való részvétel egyéni állampolgári jog, hogy az állampolgárok mint államtagok konstituálják az államot.

Meg kell itt jegyezni, hogy – nézetem szerint – mind a magyar alkotmány, mind az 1993-ban elfogadott nemzetiségi törvény etnicizálódott társadalomszemléletet tükröz azáltal, hogy az etnikumokat államalkotó tényezőnek minősítette. Ennek következtében államelméletileg is furcsa jogi helyzet teremtődött. Ha e törvényben taxatív

felsorolt tizenhárom etnikum államalkotó tényező, akkor kellő állampolgári tisztelettel meg kell kérdeznünk, hogy a magyar etnikum miért nem az? E pozitív diszkrimináció ugyanis egyénileg is és kollektíve is jogelveket sért. Így például egy magyar állampolgárságú görög egyén duplán államkonstituáló tényező: magyar állampolgársága és kollektíve tételezett görög kisebbségi közösséghez tartozó tagsága alapján. Mire jó ez azonkívül, hogy lesz jogelvi alapja is a magyar szélsőjobboldali politikai erőknél politikai cirkuszok rendezéséhez? Ám az etnikai kisebbségek nem fognak semmit sem nyerni azonkívül, hogy etnokraták egynémelyike esetleg a parlamentben üldögélhet majd. Miért ne lehetne célravezetőbb az állampolitikába való betüremkedés helyett a különböző autonómiákkal élni?

Van persze olyan jogértelmezés is, amely szerint alkotmányunk 68. paragrafusa „nem fogható úgy fel, hogy a magyarországi etnikai kisebbségeket különleges közjogi státusz illeti meg”, s „A bizonytalan összetételű etnikai csoportok nem képezhetik közvetlenül formális úton végrehajtható jogok alapját”.⁶⁴ Úgy gondoljuk tehát, hogy az etnikai elvű csoportautonómia igen fontos kérdés, s az önrendelkezési jogból levezethető a csoportidentitáshoz való egyetemes érvényű szabadságjog ugyanúgy, mint vice versa, de államkonstituáló kollektív jogokat adni a bizonytalan és meghatározhatatlan etnikai csoportoknak államelméletileg rozoga képződmény, politikailag pedig dőreség.

A nemzetállam konstrukció fogyatékoságának vélheti valaki, hogy jogilag egyetlen etnikum sem kapott kodifikált jogokat, de a politikai gyakorlatban a többségi etnikum heteronómiára kényszerített minden más etnikumot, és kiküszöbölhetőnek vélheti ezt a fogyatékoságot azáltal, hogy most taxatív felsorol egy tucatnyi etnikumot mint államalkotó tényezőt. Ez azonban nem más, mint kínban fogant megfogalmazás a pánlegalizmus jegyében. Pánlegalizmus ugyanis az a hiedelem, hogy minden felmerülő problémát megoldhatunk, ha jogi ruhába öltöztetjük.⁶⁵

A pánlegalizmus azonban igen vonzó örvény. Magyar, illetve magyarországi kisebbségek képviselői könyvméretű megnyilatkozásaiknak összefoglalásában olvashatjuk, hogy „kisebbségnek lenni rossz, a kisebbségi léthez hátrányok kapcsolódnak, a kisebbségi lét frusztrálttá teszi a benne élőket, illetve a *megoldás csakis* (ez az én kiemelésem) a kisebbség kollektív jogainak elismerése...”⁶⁶ A végkövetkeztetéssel persze nyugodtan egyetérthetünk: „Az egyes államok külső és belső szuverenitását már amúgy is korlátozzák nemzetközi szerződéses. Súlyos következmények nélkül nem indíthatnak például háborút, s akármit saját polgáraikkal szemben sem tehetnek meg. Nemzetközi intézmények védik az államhatárok sérthetlenségét, mások az emberi jogokat. Elvi akadályja nincs annak sem, hogy védelem alá vegyék a kisebbség jogait is”. Persze, így van! Mindaddig így van, amíg a kollektív jogok nem tartalmazzak etnikai alapon államalkotó igényeket. Csakhogy a „*megoldás csakis*” fordulatban sok esetben éppenhogy azt tartalmazzák. Sőt, van olyan elvileg tételezett

álláspont is, amely szerint éppenséggel általánossá kellene tenni az egész kelet-európai térségben az etnikumok államkonstituáló szerepét, s így „nemzetközösségi államokat” kellene kreálni.⁶⁷ Az ilyen konstrukciók önmagukban racionálisak, de politikailag a legkevésbé sem tetszenek ésszerűnek – bár kítűnő példái az etnicizálódó társadalomszemléletnek.

A kollektív jogok kérdése mindenkor kapcsolódik a nagylelkűség aurájával bevont pozitív diszkriminációhoz. A tágkeblűség persze gyakorlandó erény a politikában is. Hiánya – mondják – a többségi demokráciában, ahol a többség represszáliái mindennaposak, erős feszültségeket okoz. Ezért ajánlották mindig is követendő gyógymódként. A plurális demokráciákban azonban, ahol természetesen bizonyos kisebbségi jogok, a pozitív diszkriminációnak mint technikának igen kellemetlen hátulütői vannak. Például Amerikában az affirmatív akciók törvényesített formája, amikor külön jogokat juttatnak a történelem okozta sérelmek reparálása végett fajoknak, kasztoknak, nemeknek, etnikumoknak – rövid távon gyors megoldásnak tetszik, de hosszú távon nagy feszültségek okozója, mert az egyenlőség nevében sérti a szabadság és jogegyenlőség érvényesülését és éppenséggel kínos egyenlőtlenségeket produkál a gyakorlatban, amivel a társadalmi igazságosság érzete újólag csorbát szenved.⁶⁸ Amiből talán ismét csak az következik, hogy a türelem, megértés, nagylelkűség a politika terén jó kiegyezéseket hozhat létre, de ha ez mint állami beavatkozás egyúttal jogintézményekbe kövül – mert a gyanakvás jogi garanciáért kiált –, akkor már megint a jószándékokkal kikövezett úton haladunk a magunk által is kreált pokolba.

„Ebből a szempontból a kisebbségi többletjogok követelése is kétélű fegyver, hiszen így még csak hangsúlyosabbá válik a kisebbség megkülönböztetése az állammal rendszerint azonosított többségtől.”⁶⁹

Végül is ennyi kritikái megjegyzés után óhatatlanul fel szokott merülni a kérdés, hogy mi hát akkor a megoldás. Nem tudom rá a választ. Társadalomszemléletünk etnicizálódása nem pusztán komor premodern reakció a modernitás ellenében, nem vagy nemcsak a régi fajelméletek és etnikai kizárólagosságok továbbélése, hanem a kulturális multiidentitás új keletű zavara is az egyre növekvő posztmodern feltételek közepette. Mindez kihívja a nemzetállami kérelhetetlenségeket is, amiként együtt jár a sok-kultúrájúság globális és regionális kommunikáció-képtelenségével is. Az oly sok szempontból globalizálódott világban erősödnek a kulturális szeparatizmusok, s ez térségünkben még leginkább mint a párbeszédre való képtelenség jelenik meg az etnikumok között, amelyek egyre növekvő és mélyülő identitása az együttélés új problémáit veti fel.

A fentiekben vitatott megoldási javaslatok azért vitatottak és vitathatók, mert sokszor a lózungok szintjén túlmenően „végső megoldást” (a „megoldás csakis” formájaként) hirdetnek. Tudomásul vesszük, hogy etnikumok léteznek. De az etnikumok közt parázsló konfliktusokat ne élesszük állampolitikai fújtatóval. Ne higgyük el, hogy az

etnikai elvű külpolitizálás megoldás. Ne dőljünk be az etnokratikus politikai rendezések racionalitásának. Kétkedjünk az elvekben és a saját köreinkben mindenhol terjeszkedő etnicizáló szemléletben.

Kétkedjünk akár az emberi szabadság elveiben is – ám ne feledkezzünk meg róla, hogy ezt mi még soha igazán komolyan nem vettük, ki nem próbáltuk. Mindenesetre a pragmatizmusnak az az etosza, ami, Bacon régi szavaival „az ember helyzetének megkönnyítése”⁷⁰, az üdvöztető elvek ellenében inkább elfogadhatóvá teszi a termékeny bizonytalanságot, teret adva a gazdasági és politikai eshetőségeknek, azaz az irányítatlan üzleti megoldásoknak, vagy az ad hoc politikai megegyezéseknek, az elvileg tisztának látszó, garanciák vértjébe öltöztetett jogi megoldások helyett. Ez a bizonytalanság persze, más oldalról nézve, nem más, mint a szabadságért fizetendő ár.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd ehhez Fokasz Nikosz: Láthatjuk-e, ha jön? Determinizmus, káosz, előrejelzés – egy új természettudományos paradigma társadalomtudományi vonatkozásairól; a *Replika* 1993. novemberi számában, és ugyancsak őtöle a „Fraktálképtelenségek” című írást a *BUKSZ* 1994. tavaszi számában.
- ² Szilágyi Ákos teszi fel a kérdést: „létezik-e még egyáltalán a »politikai«, a modernitásnak ez a csodálatos polgári szelleme és iszonytató totalitárius démona, létezik-e még a »politikai« mint egyén és közösség, hatalom és erkölcs történelmi végzetdrámájának színtere vagy roncsstelepe?” (a *2000* folyóirat 1994. júniusi számában a „Margináliák” 10. lábjegyzete 56–57. old.). Hozzátehetjük a költői kérdéshez, hogy a politikum régebben sem volt mindenki számára csodálatos vagy démoni, ma viszont mintha már senki számára nem volna az.
- ³ Lásd ehhez a kérdéshez Heller Ágnes: A „politikai” fogalmának újragondolása című tanulmányát a *Politikatudományi Szemle* 1993. 2. számában; illetve Hülvély István: A magyar politikatudomány nyomában című írását, *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. szám (az idézett mondat a 177. oldalon található), valamint Ágh Attila: Kultúra és modernizáció a 20. század végén címmel írt értekezését a *Juss* 1993. 1–2. összevont számában.
- ⁴ Papp Zsolt visszatérő története volt az olasz Lombardo Radice egy vitájából kölcsönzött képi fordulat, miszerint az ördöggel még a megvalósult kommunizmusban is összefuthatunk az utcán (lásd Papp Zsolt: *Barangolások*. Századvég Budapest 1993. 211. old.). Az idézett adatokra vonatkozóan lásd a *Hevi Világgazdaság* 1994. május 6-i számát.
- ⁵ Erre vonatkozóan lásd „A magyar politikai kultúra megismerésének lehetőségéért” nyakatekert című írásomat a Bihari M. szerkesztette „Politika és politikatudomány” című kötetben (Gondolat, 1982. 612–662. old.), majd a „Mentalitás, érték és politikai intézmény” címen írt tanulmányomat és annak vitáját (*Társadalomkutatás*, 1984. 3–4., illetve 1985. 2. számában), valamint Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc Könyvek, Budapest 1989.
- ⁶ Ezek a változások jól nyomon követhetők a *Magyarország politikai évkönyve* sorozat 1988–1994-es köteteiben, amelyek változó kiadóknál jelentek meg Budapesten, de változatlanul Kurtán Sándor, Sándor Péter és Vass László szerkesztésében; ugyancsak jórészt erről szól a „Kormány a mérlegen 1990–1994” című tanulmánykötet (Korridor, Budapest 1994.).

- ⁷ E kérdés naponta gyarapodó irodalmára több helyen utalok. Az etnikai kérdésekre helyezett hangsúly miatt azonban indokolt itt bővebben idézni az évtizedek óta olasz egyetemeken oktató cseh Belohradsky véleményét az úgynevezett posztmodern fordulat egyes sajátosságairól: „Ezek közül az első a sokfajú társadalomból a sokkultúrájú társadalomba való drámai átmenet. A sokfajú társadalomban az etnikai és faji sokszínűséget egységes kulturális modell kompenzálja: az etnikailag egymástól különböző emberek egyforma célokat, értékeket követnek. Ezzel szemben a sokkultúrájú társadalomban az emberek nemcsak etnikailag különbözőnek egymástól, hanem kulturálisan is különbözőzöek akarnak lenni. A kultúra itt elveszti kompenzációs szerepét, így a semmivel nem kompenzált etnikai különbségek a szorongás és a – körülöttünk mindenfelé tapasztalható – türelmetlenség forrásává válnak. Nem a korábbi rasszizmus visszatéréséről van itt szó, hanem a multikultúrájú társadalom radikális újszerűségére való reakcióról, mert nem tanultuk meg meg, hogyan kell benne élni. Megtanuljuk-e valaha is?”... „Másodszor: ebből következőleg át kell gondolnunk az igazságosság nyugati eszméjét. Egy vita igazságos megoldása független bírót és egyetemesen érvényes törvényt feltételez: a felek előadják a vitás ügyeket, s a független bíró egy legitim törvényt alkalmaz, melynek egyetemes érvényességét a felek elismerik. A posztmodern társadalom jellegzetességét viszont éppen az adja, hogy a bírói függetlenség és a törvények egyetemessége csak meghatározott kultúrákon belül érvényesek”. (Vaclav Belohradsky: *A kapitalizmus és a polgári erény*. Kalligram Kiadó, Pozsony 1994. 7. és 8. old.) Lásd még ehhez Michel Wieviorka: *Rasszizmus és modernitás. Mozgó Világ*, 1994. júniusi számában.
- ⁸ Fehér Ferenc: A modern és a posztmodern politikai állapot; Összehasonlítás és szembeállítás című tanulmánya a *Társadalmi Szemle* 1993. februári számában; lásd ennek részletesebb kifejtését Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Biopolitika* című tanulmányában, *Világosság*, 1993 augusztus–szeptemberi számában (az eredeti angol szöveg „Biopolitics” címmel jelent meg az Avebury kiadónál, 1994-ben Londonban).
- ⁹ Az etnoregionalizmus kérdéseire lásd Joó Rudolf: *Etikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Gondolat Kiadó, Budapest 1988., valamint A. Gergely András: *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Akadémia Kiadó, Budapest 1993.
- ¹⁰ Lásd ehhez Szilágyi Ákos: *Kis orosz államháború* című tanulmányát a *Szovjet Füzetek XI.* számában. (Budapest 1993. 23–49. old.)
- ¹¹ Lásd ehhez Szabó Máté: *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Gondolat, Budapest 1985. és ugyancsak tőle *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Gondolat, Budapest 1993.
- ¹² Erről a kérdéstről a Társadalomtudományi Társaság 1990 júniusi, e században már harmadik alakuló ülésén tartott előadást „Demokrácia paranormális helyzetben” címmel (írásos változatát nem publikáltam).
- ¹³ Föltehetően a nálunk már erőteljesen terjedő posztmodern érzelmekkel is magyarázhatóak a 18 országban végzett „Eurobarometer” vizsgálatnak a számszerű eredményei, amelyek szerint a magyar állampolgárok ugyan támogatják az egyesülő Európához való csatlakozásunk gondolatát, de korántsem oly felhőtlen lelkesedéssel és nagy arányban, mint a tőlünk délebbre, illetve keletebbre fekvő országok lakossága (lásd ennek számszerű adatait a *Central and Eastern Eurobarometer*, 1993. February, No.3. kiadványában).
- ¹⁴ A politikai antropológiában Georges Balandier már az 1967-ben kiadott alapmunkájában bírálta ezt az úgynevezett fixizmust: lásd könyvének angol fordítását: *Political Anthropology*; Penguin Books, 1972.
- ¹⁵ Lásd Fehér Ferenc már idézett tanulmányát a *Társadalmi Szemléből*, és Heller Ágnes: *Törékeny szabadság; a biopolitika Amerikában* című tanulmányát a *Mozgó Világ* 1994. márciusi számában.
- ¹⁶ E koncepciót okadatoltan János András fejti ki. Lásd A. C. Janos: *Politics and Paradigms*. Stanford University Press, Stanford 1986.

- ¹⁷ Péter Rózsa professzor mondatait Fokasz Nikosz idézi föl „Fraktálképtelenségek” című már idézett cikkében.
- ¹⁸ Lásd Fehér Ferenc–Heller Ágnes: *Biopolitika* című már idézett írását.
- ¹⁹ Lásd ehhez „Ezredvégi beszélgetés Hankiss Elemér szociológussal”; a beszélgetést Monory M. András és Tillmann J.A. készítette a 2000 folyóirat 1994. februári számában.
- ²⁰ Enyedi György nyilatkozata a „Virágzás vagy katasztrófa felé halad civilizációnk?” című összeállításban *Magyar Hírlap*, 1993. december 24.
- ²¹ Vámos Tibor nyilatkozatából a *Magyar Hírlap* fent idézett összeállításában.
- ²² Lásd ehhez A.C. János idézett könyvének egész gondolatmenetét.
- ²³ Az idézett mondatok az „Ezredvégi beszélgetés Esterházy Péter íróval” című szövegből valók, melyet Monory M. András és Tillmann J. A. készített a 2000 című folyóirat júniusi számában.
- ²⁴ „Kormány a mérlegen 1990–1994” már idézett könyv szerzőinek vitái során a mai magyar társadalom szerkezetével kapcsolatban többször fölmerültek ezek a kérdések (lásd a viták nem publikált jegyzőkönyvét a „Korridor” Politikai Kutatások Központja irattárában).
- ²⁵ Lásd ehhez a 6. lábjegyzetben idézetteket.
- ²⁶ Lásd ennek tartalmas kifejtését Bíró A. Zoltán csfkszeredai szerző „Nagy és Kis Történetek” című tanulmányában; a 2000 1994. májusi számában.
- ²⁷ Az idézet Sándor Ivánnal „A csönd is beszél” címen megjelent beszélgetésből való, melyet Varsányi Gyula készített; *Népszabadság*, 1993. december 22.
- ²⁸ Az idézett mondatok Fehér Ferenc: Szárszó '93 című két részben megjelent elemzéséből valók; *Kritika*, 1994. áprilisi és májusi számában.
- ²⁹ Lásd ehhez Balassa Péter: *Szabadban*. Liget, Budapest 1993. Bojtár Endre: *Kelet-Európa vagy Közép-Európa*. Századvég, Budapest 1993. Lányi András: *Egy örömdó utkos záradéka*. Liget, Budapest 1993., és ugyancsak tőle a „Világvége-e” című tanulmányt a *Liget* folyóirat 1994. januári számában, valamint Szilágyi Ákos: „Anti-esztétikai” levelek 1.2.3. címmel megjelent tanulmányát a *Kritika* 1993. októberi, novemberi és decemberi számában, továbbá Vajda Mihály: *A posztmodern Heidegger*. T–Twins–Lukács Archivum–Századvég, Budapest 1993.
- ³⁰ Jórészt ezzel foglalkozott az „1988-ra emlékezve” című írásom a „Magyarország Politikai Évkönyve 1988”-as már idézett kötetben, illetve a 12. lábjegyzetben említett előadásom, valamint erről írtam „A zsurnalizmusról, a szaktudományról és a neveltségességéről” címen a *Politikatudományi Szemle*, 1994. 2. számában.
- ³¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Róna-Tas Ákosnak, aki élményszerűen tájékoztatott az amerikai egyetemek szociológiai tanszékein dolgozó „posztmodern” és a matematikai döntésméletek híveinek szembenállásáról, hangsúlyozva, hogy a „posztmodern” az éagda világon semmilyen tanáccsal nem képesek szolgálni a döntési helyzetben vergődőknek sem a tudomány, sem az élet más terein; a racionális döntésmélet áttekintéséhez lásd Róna-Tas Ákos, Jon Elster, Debre Frideman–Michael Hechter, Norman K. Denzin és Paula England–Barbara Stanek Kilbourne írásait a *Replika* 1991. decemberi számának „Kitekintés” rovatában, s ezzel összevetve Zygmunt Bauman, Dessewffy Tibor, Bodnár Judit, Nagy Zsolt, Kiss Balázs, Farkas Zsolt és Szántó András tanulmányait ugyancsak a *Replika* folyóirat 1993. áprilisi számának „Posztmodern” fejezetében.
- ³² Zygmunt Bauman: Van-e posztmodern szociológia? a *Replika* 1993. áprilisi számában.
- ³³ Lásd ehhez a „Kormány a mérlegen 1990–1994” már idézett kötet, Hankiss Elemér által írt fejezet vitájának jegyzőkönyvét.
- ³⁴ Ha jól értem, akkor az etnokrácia szót így használja Salat Levente és Kónya Sándor a *Korunk* 1994. márciusi számának 24., illetve 37. oldalán, valamint

- Fábián Ernő: *Az értelem keresése* című könyve (Századvég, Budapest 1994.) 41. oldalán.
- ³⁵ Az uralmi szerkezet problémájához lásd Lengyel Lászlóval közösen írt tanulmányunk „A társadalmi reform kérdéseihez” (*Társadalomkutatás* 1986. 1. sz.) „Az uralmi szerkezet összműködése” alcímű részét, valamint a „Helyzetjelentés az államhatalomról” címen megjelent írásomat a *2000* 1994. májusi számában.
- ³⁶ Az 1994. április 11-én Los Angelesben elhangzott beszédet bőven idézték a másnapi hazai lapok. A beszéd autentikus szövege nincs birtokomban.
- ³⁷ „Az etnikai nemzet eszméje folyamatos háborús provokációt jelent” – írja tanulmányában William Pfaff („Invitation to War” a *Foreign Affairs* 1993. nyári számában; Volume 72. No.3. 97–109. old.). Az etnopolitizálás és a biztonságpolitika kérdéseihez lásd még Balogh András: A nemzeti kisebbségekről és a nemzetközi biztonságról (*Valóság*, 1994. márciusi számában).
- ³⁸ Fülep Lajos: Nemzeti öncélúság; az *Esszépanoráma 1900-1944* című gyűjtemény II. kötetének (Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1978.) 422. oldalán; lásd még ehhez az *Egy állampolgár gondolatai* című könyvem „Mi fán terem a nemzeti érdek?” címen írt részét (Kossuth Kiadó, Budapest 1984. 81–101. oldalakon).
- ³⁹ Az idézet Bíró A. Zoltán már hivatkozott írásából való; lásd még ehhez ugyancsak őtől a „Valami történik” címen írt tanulmányt a *Replika* 1993. novemberi számában és a *Korunk* 1994. márciusi számából a 23–88. oldalakon közölt eszmecserét.
- ⁴⁰ A cikk „Reteszelés” címmel az azóta megszűnt *Világ* című hetilap 1990. május 24. számában jelent meg.
- ⁴¹ Ágoston Vilmos írása a *Magyar Napló* 1990. június 28-ai számában.
- ⁴² Hegyi Gyula: *A baloldaliság örömei*. Kossuth Kiadó, Budapest 1993. 63. old.
- ⁴³ Kovács Miklós: *Embrió vagy újszülött; az ukrán állam kétéves fennállásának levonható tanulságai*. (Kézirat a Korridor Politikai Kutatások Központja dokumentációjában.)
- ⁴⁴ Isaiah Berlin: Nationalizmus című tanulmánya a *2000* folyóirat 1994. júniusi számában.
- ⁴⁵ Az 1989-es év eseményeiről írván Ralf Dahrendorf hangsúlyozottan egyetért azzal a véleménnyel, hogy három nagy egyesülés jellemzi ezt a korfordulót jelentő évet: Németország egyesülése, Európa egyesülése és a nyelv, a beszédmód egyesülése. Most, hogy lehullott a fal, a beszéd, a vita, a szóértés hozzásegít bennünket, hogy értelmesen változzanak nézeteink. Nagy ívű gondolatmenetében akkor még nem merül föl, hogy az előző bipolaris világrend kettős beszédmódját nem egy érthető és értelmes univerzális nyelv, hanem az etnikai nacionalizmusok következtében a miniatűr-diskurzusok egymásra lefordíthatatlan hangzavara váltja föl. Lásd ezt Ralf Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe*. Chatto and Windus, London 1990. 10–12. és a 36. oldalakon.
- ⁴⁶ Csepeli György 1992-ben megjelent, évtizedes empirikus kutatásait összegező, fontos munkájában, a *Nemzet által homályosan* című könyvében, alapvetően az államnemzet és kultúrnemzet, azaz az etnocentrizmust meghaladó fogalmak keretei közt elemzi környezetünket. Úgy vélem ugyanakkor, hogy az etnikai állam és az etnikai nacionalizmus újprimitív eszméi ismét előtérbe állítják a meghaladottnak hitt etnocentrizmusokat.
- ⁴⁷ Lásd ehhez Ágoston Vilmos már idézett cikkét, illetve Balogh Edgár: Kisebbségi politika: kötelező folytatás című írását (*Népszabadság*, 1994. április 29.), illetve Bodor Pál: Kollektív jog, etnikai párt; még nem jött el a lemondás ideje című cikkét (*Népszabadság*, 1994. május 17.).
- ⁴⁸ Lásd ezzel kapcsolatban az egymással is szemben álló, különböző álláspontokat: Bíró Béla (Sepsiszentgyörgy): A dzsungel törvénye (*Magyar Hírlap*, 1994. május 7.); Muity Antallal, a Magyarországi Horvátok Szövetségének egyik vezetőjével készített beszélgetés (*Népszabadság*, 1994. május 3. A beszélgetést Tanács István készítette „Ki képviseli a nemzetiségeket?” címmel); Horia Rusuval, a romániai

- Liberális 93 Párt vezetőjével készített interjú („Etnikai pártok nélküli”; *Respublika*, 1994. május, 27.); Ágoston Vilmos: Lesz-e külön minisztérium? (*Respublika*, 1994. június, 2.); Fey László (Kolozsvár): Nem kell ferdtíteni, elég ha fordítanak. (*Népszabadság*, 1994. május, 4.) stb., stb. Az idézett írások csak véletlenszerűen kiragadottak, hiszen jóformán minden orgánumból ömlenek az e tárgyú cikkek.
- ⁴⁹ Lásd ehhez Schlett István: Ördögűzés vagy organizáció című tanulmányát a *Kelet-Európa* (föltehetően már megszűnt) folyóirat 1991. 2. számában.
- ⁵⁰ Lásd Vajda Mihály: A kultúrkritika egyedüli alternatívája? az *Athenaeum* folyóirat II. kötet, 2. füzet, 1994. 294. oldalán.
- ⁵¹ Bíró Gáspár: *Az etnikai elvű csoportautonómia néhány elméleti kérdése* című kandidátusi disszertáció. Budapest 1994. (Kézirat.)
- ⁵² Ebben az előző bekezdésben idézett mondatok a Századvég Kiadó „Politikusportré” sorozatban megjelent, Kéri László készítette *Orbán Viktor* című kötetből valók (Századvég, Budapest 1994. 88–90. oldalakon).
- ⁵³ Thomas Sowell: A pozitív diszkrimináció világméretű csődje (magyar *Lettre Internationale*, 1991. 3. szám).
- ⁵⁴ 1993. évi LXXVII. törvény a nemzetiségi és etnikai kisebbségek jogairól (*Hatályos jogszabályok gyűjteménye*. 1993. 3. kötet 1429-1439. oldalakon).
- ⁵⁵ Schlett István: *Kisebbségnézőben*. Kossuth Kiadó, Budapest 1993.
- ⁵⁶ A személyi elvű autonómia kérdéséhez lásd Várady Tibor: Kollektív kisebbségi jogok és a jogvédelem problémái – a jugoszláv eset (*Regio*, 1992. 2. számában); Bíró Gáspár és Taubner Zoltán: A nemzeti kisebbségek jogainak kodifikációs munkálatai az Európai Tanácsban, 1992–1993 (*Társadalmi Szemle*, 1993. novemberi szám); Kende Péter: Kisebbségvédelem – önrendelkezés (*Regio*, 1993. 1. szám).
- ⁵⁷ Kossuth Lajos: Javaslat Magyar Ország jövő politikai szervezetét illetőleg – tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására (Nyomatott Budapesten 1994-ben Kossuth Lajos halálának 100. évfordulóján Budapest Főváros Levéltára kiadásában és nyomdájában); elemző földolgozását lásd Spira György: *Kossuth és alkotmányterve* (Debrecen 1989. az idézett passzusok ez utóbbiból, az 56. oldalon).
- ⁵⁸ Schlett István: Eötvös bírközása a nemzeti démonnal; a szerző *Az opportunizmus dicsérete* című kötetének (Magvető, Budapest 1990.) 186–204. oldalain.
- ⁵⁹ Végel László: Tösgyökeresk és hontalanok; a *Kritika* 1994. júniusi számában.
- ⁶⁰ Lásd ehhez Ágh Attila, illetve Vaclav Belohradsky már idézett munkáit.
- ⁶¹ Lásd Bíró Gáspár idézett disszertációját.
- ⁶² Köszönettel tartozom Bihari Mihálynak, hogy időt áldozott arra, hogy tájékoztasson az e tárgyú jogtudományi irodalomról. Ám, amennyiben valamit hibásan fogalmazok, az csak nekem róható föl.
- ⁶³ Lásd ehhez Bíró Gáspár és Taubner Zoltán már idézett munkáját.
- ⁶⁴ Bíró Gáspár idézett disszertációja kéziratának 195. és 222. oldalain.
- ⁶⁵ Lásd ehhez George Ross: A vulkán tövében: A nemzeti és etnikai kérdés címen kifejtett gondolatmenetét (a *Pro Minoritate* 1993. 7–8. számában), valamint Vaclav Belohradsky idézett könyvét.
- ⁶⁶ Schlett István: *Kisebbségnézőben*, már idézett munka 141. oldalán.
- ⁶⁷ Ez a véleménye például Kende Péternek; lásd idézett tanulmánya 14. oldalát.
- ⁶⁸ Lásd ehhez a már idézett Thomas Sowell írásán túl az „Affirmative Action: Equal Opportunity or Equal Outcome?” című fejezetet a *The Challenge of Democracy: Government in America* című kötetben (szerkesztették: K. Janda, J. M. Berry és J. Goldman; Houghton Mifflin Company 3. kiadása, Boston 1993. 603–609. old.)
- ⁶⁹ Ismételen Kende Péter tanulmányának 14. oldaláról idézek, de míg az előző idézettel egyáltalán nem, e passzussal teljesen egyetértek.
- ⁷⁰ Richard Rorty idézi „Heidegger, esetlegesség és pragmatizmus” című tanulmányában (az *Atheneum* már említett számában, a 255. oldalon).